

Skupinové mentality

**Miloš Havelka, Milan Tuček, Jiří Černý,
Jiří Česal, Marek Hudema**

SP 02:12

2002

Tuto práci recenzovali: PhDr. Jana Duffková, CSc.
JUDr. Michal Illner

Tato studie vznikla v rámci projektu Grantové agentury ČR č. 403/01/0872.

© Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2002.
ISBN 80-7330-034-6

Obsah

Úvodem		9
Historické a systematické předpoklady tematizace problému mentalit v sociologii	(M. Havelka)	10
1. Vymezení problému		10
2. Sociologické pokusy o řešení otázky národního charakteru		14
3. Existuje středostavovský „skupinový charakter“?!		18
4. Znovuobjevení pojmu habitus u Pierra Bourdieu.		23
5. Národní povaha česká a v Čechách		25
6. Existuje tedy také transformační mentalita?!		33
Empirické posouzení rozdílů a shod ve skupinových mentalitách, tak jak se projevují v oblasti životních strategií, životních a celospolečenských hodnot a osobnostních rysů	(M. Tuček)	34
1. Možné projevy „skupinových mentalit“ a jejich národní „etalony“		34
2. Porovnání „skupinových mentalit“ vyjádřených pomocí průměrných faktorových skóre		43
3. Podobnost či odlišnost socioprofesionálních skupin v souhrnu projevů skupinových mentalit		46
Vliv skupinových mentalit na postoje k manželství	(J. Černý)	51
1. Zdroje utváření skupinových mentalit		51
2. Jaký má být obsah manželství		52
3. Jaké jsou alternativy partnerských vztahů		57
4. Vztah národních a skupinových mentalit		60
5. Shrnutí		63
Jazyk, společnost a národní „mentalita“	(J. Česal, M. Hudema)	65
Literatura		80
Shrnutí		83
Summary		83
Zusammenfassung		84

Skupinové mentality

Miloš Havelka, Milan Tuček, Jiří Černý,
Jiří Česal, Marek Hudema

Abstrakt

Sborník čtyř studií je věnován skupinové mentalitě. V úvodní studii jsou shrnuty teoretické přístupy k vymezení pojmu skupinové mentality a historický přehled jejich využití v sociologii a je navržena konceptualizace skupinových mentalit v rámci zkoumání transformace postkomunistických společností. V zásadě jde o pokus o konstrukci ideálních typů mentalit v konkrétním sociálním prostoru. Jde o postupy v sociologii zatím nerozpracované se záměrem využít konceptu skupinových mentalit k vysvětlení určitých specifíků sociální transformace v různých postkomunistických zemích.

Následující dvě studie prověřují koncept mentalit pomocí sekundární analýzy z rozsáhlých národních i mezinárodních šetření. Na výsledcích řady analýz empirických dat využívajících především metod faktorové a klastrové analýzy je doložena nosnost konceptu skupinových mentalit pro porozumění sociálním procesům v současné české společnosti.

Sborník je doplněn o přehledovou studii, která se zabývá užíváním pojmu (národní) mentalita v českém prostoru od dob národního obrození.

Klíčová slova

Mentalita, skupinová mentalita, skupinový charakter, národní mentalita, národní povaha, „češství“, autostereotypy, heterostereotypy, habitus

Group Mentalities

Miloš Havelka, Milan Tuček, Jiří Černý,
Jiří Česal, Marek Hudema

Abstract

This volume, comprised of four studies, is devoted to the subject of group mentality. In the introductory study the theoretical approaches to establishing a definition of the concept of group mentality are summarised along with an historical overview of their use in the field of sociology, and a proposal is made for the conceptualisation of group mentalities in the context of researching the transformation of the post-communist societies. In essence this involves an attempt at the construction of ideal types of mentalities in a specific social space. It involves approaches that have not yet been fully elaborated in the field of sociology, which aim at using the concept of group mentality to explain certain specifics of the social transformation in various post-communist countries.

The next two studies test the concept of mentalities with the aid of secondary analysis drawing from large national and international surveys. The sustainability of the concept of group mentalities for understanding social processes in contemporary Czech society is founded on the results of the analyses of empirical data, using primarily the methods of factor and cluster analysis.

The volume includes an appendix with an overview study that examines the use of the concept of (national) mentality in the Czech social space since the time of the national awakening.

Keywords

Mentality, group mentality, group character, national mentality, national character, 'Czechness', autostereotypes, heterostereotypes, habitus

Gruppenmentalitäten

Miloš Havelka, Milan Tuček, Jiří Černý,
Jiří Česal, Marek Hudema

Abstraktum

Der Sammelband von vier Studien widmet sich der Gruppenmentalität. In der einleitenden Studie sind die theoretischen Ansätze zur Abgrenzung des Begriffs der Gruppenmentalität und ein historischer Überblick über ihre Nutzung in der Soziologie zusammengefasst, und es wird eine Konzeption von Gruppenmentalitäten im Rahmen der Erforschung der Transformation postkommunistischer Gesellschaften entworfen. Grundsätzlich geht es um den Versuch einer Konstruktion idealer Typen von Mentalitäten im konkreten sozialen Raum. Es geht um Verfahren, die bislang in der Soziologie noch nicht ausgearbeitet wurden, mit der Absicht, das Konzept der Gruppenmentalitäten zur Erklärung bestimmter Spezifika sozialer Transformation in verschiedenen postkommunistischen Ländern zu nutzen.

Die nachfolgenden zwei Studien prüfen das Konzept der Mentalitäten mit Hilfe der Sekundär-Analyse einzelstaatlicher und internationaler Untersuchungen. Anhand der Ergebnisse einer Reihe von Analysen empirischer Daten, die hauptsächlich die Methoden der Faktor- und Cluster-Analyse nutzen, wird die Tragfähigkeit des Konzepts der Gruppenmentalitäten für das Verstehen sozialer Prozesse in der gegenwärtigen tschechischen Gesellschaft nachgewiesen.

Der Sammelband wird ergänzt durch eine Überblicks-Studie, die sich mit der Nutzung des Begriffs (nationale) Mentalität im tschechischen Raum seit der Zeit der nationalen Wiedergeburt beschäftigt.

Schlüsselwörter

Mentalität, Gruppenmentalität, Gruppencharakter, nationale Mentalität, nationales Wesen, „Das Tschechischsein“, Autostereotypen, Heterostereotypen, Habitus

Úvodem

Předkládaný soubor textů je shrnutím výsledků, kterých bylo dosaženo při řešení grantového projektu Vytváření skupinových mentalit v České republice po roce 1989 (GA ČR 403/01/0872). Tento projekt si kladl za cíl využít pojem mentalita, který se běžně užíval a užívá při charakteristice národa, národního společenství, ke koncipování mentalit sociálních, socioprofesionálních či sociodemografických skupin, a ověřit tento koncept na dostupných empirických datech ze sociologických výzkumů z posledních let. V tomto cíli byl zahrnut i záměr využít konceptu skupinových mentalit k vysvětlení určitých specifík sociální transformace v různých postkomunistických zemích.

Jedná se o problematiku, která byla dosud řešena spíše v rámci sociální psychologie, případně sociální antropologie. Samostatnou a rozvinutou linií výzkumu představují tzv. dějiny mentalit v historiografii („mentalita člověka určité doby“).

V zásadě jde o pokus o konstrukci ideálních typů mentalit v konkrétním sociálním prostoru. Jde o postupy v sociologii zatím nerozpracované, typologizace mentalit bude mít z tohoto hlediska heuristický charakter závislý na zpracovávání už daného materiálu z různých mezinárodních sociologických šetření (především ISSP).

Centrálním problémem byla operacionalizace mentálních charakteristik. Protože se jednalo o sekundární analýzu sociologických dat získaných za jiným účelem, bylo možné se orientovat na zpracování jen některých znaků: hodnotové orientace, politické sebeidentifikace, aktivní a pasivní přístup k problémům, negativismus a pozitivismus v orientacích, intenzita a zakotvenost cílů. V rovině skupinových mentalit nutně muselo jít o tradiční vymezení skupin, tj šlo o skupiny určené objektivním socioprofesionálním postavením (podnikatelé, řídicí pracovníci, odborní zaměstnanci, dělníci), případně subjektivním sociálním zařazením (dolní, střední, horní vrstva), věkem (mladší, střední, starší generace) či pohlavím, případně o další sociální skupiny závažné z hlediska tématu.

Ve vstupní studii, kterou napsal Miloš Havelka, je provedena konceptualizace skupinových mentalit a rozsáhlá rekapitulace přístupů k dané problematice v sociologii i příbuzných oborech. Zvláštní důraz je kladen na využití konceptu skupinových mentalit při výzkumu transformačních procesů v postkomunistických společnostech.

Na tuto studii navazuje rozbor projevů skupinových mentalit Milana Tučka, tak jak byl zachycen rozsáhlým výzkumem hodnotových orientací v roce 2001. S využitím rozsáhlého empirického materiálu a metod faktorové a klastrové analýzy autor dokládá nosnost konceptu skupinových mentalit pro porozumění sociálním procesům v současné české společnosti.

Následuje rozbor vlivu skupinových mentalit na postoje v oblasti rodinného chování, kterým se na základě komparativního výzkumu ve čtyřech střeoevropských zemích zabýval Jiří Černý. Samotný rozbor je uvozen krátkým vlastním vymezením přístupu ke skupinovým mentalitám.

Na závěr Sociologických textů jsme zařadili ještě příspěvek Jiřího Česala a Marka Hudemy, který se zabývá vztahem mezi českou národní mentalitou a jazykem. Jeho zařazení mělo za cíl zdůraznit, v jakých souvislostech se v českém prostoru (národní) mentalita diskutovala.

Historické a systematické předpoklady tematizace problému mentalit v sociologii

Miloš Havelka

„... bez výjimky každý, jakkoli utvořený řád společenských vztahů (tj. každou stranu, každé hnutí, každou občanskou iniciativu, každé sociální seskupení atp. – M. H.)... je nakonec třeba posuzovat podle toho, jakému lidskému typu... dává optimální šanci, aby se prosadil jako typ vůdcovský.“

Max Weber

„Slovanské národy, Rusové, Poláci a Češi jsou proslulí svým nadáním pro hudbu, zejména v molových tóninách, a svým romantickým založením. Stěží by se našel národ, který by měl větší sklon ke kouzlům a který by více miloval pohádky než Češi. Aniž by byli zvlášť pověřiví, lpí s okouzlením na hrdinných činech svých předků. Znají z ústního podání příběhy svých nejstarších knížat – Čecha, Kroka, jeho tří dcer a Přemysla, zakladatele jejich dynastie...“

Charles Sealsfield

1. Vymezení problému

Účelem této studie je obecná demarkace hranic možné diskuse o poznávacím potenciálu konceptu mentalit v sociologii, a sice se záměrem přispět k řešení otázky, zda u nás po roce 1989 došlo ke vzniku aktivních skupinových mentálních vzorců chování respektive pasivních způsobů skupinových reakcí. Poukazuje na historicky a systematicky nejzajímavější (pochopitelně nikoli všechny) pokusy o tematizaci této perspektivy zkoumání v jednotlivých vědách o člověku, zejména v historiografii a sociologii, přičemž podkladem výběru byla reprezentativní typologie.

Při analýze, případně při komparacích velké většiny historických a společenských fenoménů velice často narážíme na jeden zvláštní druh jejich **vnitřní determinace**, který se zdá prosazovat silně zejména v procesech politických a hospodářských změn, v situacích zlomů a zásahů do vývoje společnosti. Zdroje této determinace přitom bývají různé, její působení se však zdá fatální. Například i dnes se ukazuje, že to, co by v jednotlivých procesech střeoevropské transformace mělo být na první pohled **stejné**, protože je to univerzální a nutné, se nezdá projevit jinak, pozitivně nebo negativně **odlišně**, že má často **nečekaný** průběh, a sice v důsledku prosazování zcela zvláštních individualizujících faktorů. V jednání skupin i jednotlivců, ve způsobech jejich chování tyto determinace působí dlouhodobě (v „dlouhém čase“) a co do svého obsahu se mění jen zvolna.

Na nejelementárnější rovině si podobné problémy uvědomujeme např. při pokusu o odpověď na otázku, proč se třeba ve srovnání se „starým režimem“ – po privatizaci služeb a vzniku tržního prostředí – tak málo změnilo arogantní chování pražských číšníků, neochota prodavaček, úplatnost úředníků či agresivita taxikářů. Jakoby právě zde, v případech indivi-

duálního chování, byly platnější a trvalejší staré návyky, dlouhodobě sedimentované vzorce jednání a tradiční očekávání než třeba tlak často proklamované neviditelné ruky trhu.

Pak je ovšem možné se také ptát, do jaké míry bylo období „české cesty“ Václava Klause v první polovině 90. let minulého století výsledkem promyšlenosti jím zaváděných reforem (a mediálního diskurzu souhlasu, který se kolem toho vytvořil), do jaké míry bylo strukturálně podmíněno obecnými a objektivními ekonomicko – politickými tlaky (jimž byly vystaveny všechny postkomunistické společnosti a v jejichž důsledku jsou česká, polská, maďarská, slovenská atd. transformace srovnatelné), a do jaké míry bylo spolurčováno určitou kulturní a historickou zkušeností obyvatel všech vrstev národa, která dlouhodobě sedimentovala do sdílených vzorců chování, do skupinových hierarchií hodnot, podobných očekávání a typických způsobů reakcí, (což se vše projevuje nejrůznějšími občanskými předsudky, specifickými směry orientace ve skutečnosti a třeba i formami distance a nesouhlasu s politikou) a která způsobuje, že transformace ve všech těchto zemích nakonec probíhala přece jen odlišným způsobem (ať už strukturně anebo co do temp). Na zvláštní (psychologickou) dimenzi prosazování ekonomických reforem ostatně poukazyval dokonce i Václav Klaus sám, byť až v době svých kritik¹.

Mezi pojmy, které se nabízejí pro vysvětlení takovéhoto historicky **individuálních** a **partikularizujícím** způsobem působících tlaků, bývají nejčastěji uváděny „národní tradice“, „historická kontinuita“, „politická kultura“, „národní zájmy“, někdy také „národní povaha“, „národní charakter“ a v poslední době znova také „národní“ či „skupinové mentality“².

Mentalita, která sama o sobě není ničím více než kulturně stabilizovaným duchovním, psychickým a afektuálním postojem³, je v této perspektivě chápána v podobě, již je možné reprodukovat jako základní – ať už vědomou anebo (a to obzvláště) nevědomou – a v jednotlivých historických údobích odlišnou – **matrici** specifických způsobů reakcí, jednání ve světě a rozumní světu, které jsou kolektivně podmíněny a mají skupinový charakter⁴; historicky

¹ V. Klaus později hovořil o možném a v našem případě údajně vysoce pravděpodobném *konfliktu formálních a neformálních pravidel lidského chování...*, o tom, že *...jsme na prahu naší politické dospělosti...*, atp. (srv. KLAUS, V., 1999: *Země, kde již dva roky nevládne*. Praha: cep, str. 31, 62).

² Hovořívá se třeba o **generační mentalitě**, která se vytváří před horizontem určitých společných prožitků historických, politických a kulturních událostí (takový „horizont generační zkušenosti“ byl třeba velice výrazný v generaci tzv. „totálně nasazených“, jejíž postavení a funkce v českém veřejném životě po válce a v období 1948–1968 by jistě stály za podrobnější analýzou), podobně třeba o mentalitě **českého sedláka** či **českého dělníka**, při jejímž utváření hrají roli právě tak procesy socializace jako třeba podnikové tradice atp. V pozadí úvah jdoucích tímto směrem stojí důležitý postřeh, že naše individuální i kolektivní jednání nejsou ani zdaleka tolik určována skutečností samou a často ani reálnou identifikací problémů, ale že jsou opřeny o zkušenost kulturně zprostředkovanou: výchovou, tradicemi, sociálními a politickými zájmy, národními konflikty a zejména médii. Vytváří se tak zvláštní druh kolektivních „obrazů“, v nichž na místě skutečnosti samé působí spíše způsoby jejího vnímání, představy, iluze a předsudky, které si o ní vytváříme, očekávání, s nimiž si realitu spojujeme, a přesvědčení, jimž ji hodnotíme.

³ V pozadí úvah jdoucích tímto směrem stojí dva důležité postřehy. Ten první je „wissensociologický“ a zdůrazňuje, že naše individuální i kolektivní jednání nejsou ani zdaleka tolik určována skutečností samou, ale že jsou závislá na našem vnímání skutečnosti, na představách, které si o ní vytváříme, na jejich „obrazech“, které jsme (individuálně i skupinově) přejali v procesech socializace, na našich přesvědčeních, očekáváních, předsudcích atp. Ten druhý je sociálně psychologický, byl formulován v souvislosti s otázkami konzistence postojů a zdůrazňuje, že přesvědčení a přesvědčování vytváří změny postojů nejen vůči zjevně spornému bodu, ale i vůči těm, které jsou s ním logicky příbuzné (srv. Mc GUIRE, W. I., *Cognitive consistency and attitude change*, in: *Journal for abnormal social Psychology*, 1960, roč. 60, str. 345–355).

⁴ V mentalitách by se ovšem rozhodně a v žádném případě neměla vidět určení, která mají charakter substanciální, anebo která existují „o sobě“; spíše než o statistické průměry se v nich jedná o **typologické** konstrukce. Při práci s nimi je navíc nutné, aby se od sebe odlišovaly znaky mentalit, které jsou takřkajíc již historicky ustaveny, a ty, které se teprve

se mentality mění jen zvolna. Odpovídají kolektivním hierarchizacím hodnot a představují takové formy skupinových reakcí, orientací, způsobů vidění a hodnocení skutečnosti, takový řád skupinového prožívání emocí, které jsou pro lidi určité doby, určitého kulturního, geografického, sociálního či politického prostoru typické⁵. Důležité přitom je, zda jsou mentality viděny v perspektivě spíše **kulturologické**, kdy se základem pro jejich výklad stává umění a zejména literatura, případně „vynikající představitelé“ určitého národa⁶, v perspektivě **sociologické**, resp. sociálně antropologické, zdůrazňující, že charakterové rysy skupin a vzorce chování jsou formovány především sociálními poměry, přírodním prostředím a způsoby obživy⁷, a kdy je podobnost mentality (třeba sedláků nebo dělníků) možné konstatovat takříkajíc napříč národními celky, anebo v perspektivě **historické**, kdy má představa mentality blízko k tomu, čemu se někdy také říká „duch doby“⁸. Přehlédnout nelze ani perspektivu **kulturně kritickou**, resp. moralizující, kdy je mentalita ukazována jako zvláštní **forma konformity**, jdoucí vstříc jak požadavkům a očekáváním té které pospolitosti, tak jejím hospodářským a politickým a nepochybně také náboženským tlakům⁹.

Problém národní nebo skupinové mentality se objevuje nejčastěji v souvislosti interpretace změn, a neměl by se zaměřovat nebo dokonce identifikovat se specializovanějším konceptem **stereotypů**, tj. s existencí zvláštních kolektivně sdílených předsudků, v nichž rozlišujeme tzv. **autostereotypy**, (např. „české holubičí povahy“, „české hudebnosti“, českého „hulvátství“ a „lokajství“ či, jak dokazoval Em. Chalupný: „české anticipativnosti“ atp.), a vedle nich i představy „těch druhých“, tzv. **heterostereotypy** (viz např. dnes stále ještě velice silně stabilizovaný český obraz Němce či obecně přijímaný heterostereotyp Poláka jako „lenocha a kšeftaře“, podobně stereotyp Maďara, do značné míry vytvořený Jaroslavem Haškem, nemluvě o dnešních stereotypech Romů). V současné době můžeme např. sledovat proměnu stereotypu Rusa jako buď „děžimordy“ nebo „Ivana“ do stereotypu „mafiana“). Pro stereotypy je totiž rozhodující jednostranná, případně „ukvapená“ generalizace zkušenosti a zároveň i jejich nesrovnatelnost: to, co jsou např. pro Čechy „španělské vesnice“, to jsou pro Němce „böhmische Dörfer“, a čemu Češi říkají „turecké hospodářství“, je pro Němce „hospodářství polské“. Stereotypy češství se vytvářely i v údobí normalizace: např. literární historik Bedřich Fučík o jednom spisovateli, původně vzešlém z okruhu katolické moderny,

utvářejí, ať už jako pasivní reakce na změnu, anebo jako aktivní využívání nejrůznějších nově vznikajících „šancí“ sociálního jednání, které, jak ukazoval Max Weber, jsou pochopitelné na základě typických motivů a typicky míněného smyslu (WEBER, M., 1998: *Metodologie, sociologie, politika*. Praha: OIKUMENH, str. 150).

⁵ Dějiny mentalit ukazují rozdíly, jak jednotlivé epochy, kultury a civilizace chápou individualitu, rodinu a společnost, jak vnímají radost, utrpení a štěstí, a také lásku a sexualitu, co rozumí přírodou a prostředím, nemocí a stářím, umíráním a smrtí, co pro ně znamená příroda a prostředí, tělo a duše, komunikace, panství a právo, jaký mají vztah k prostoru a času, vývoji a dějinám a také k vlastní a cizí identitě, jakou roli v nich hraje náboženství, jak prožívají strach a naději atp. (srv. např. DINZELBACHER, P., 1993: *Europäische Mentalitäts-geschichte*. Stuttgart: Kröner.).

⁶ Tato perspektiva je u nás asi nejrozšířenější a jejími typickými reprezentanty jsou Ferdinand Peroutka, J. L. Fischer, ale i Emanuel Chalupný.

⁷ Např. už na počátku XIX. století najdeme tuto perspektivu v: ROHRER, J., 1804: *Versuch über die slawischen Bewohner der österreichischen Monarchie*. Wien: bez. udání nakl.

⁸ Viz k tomu předchozí text a pozn. č. 4.

⁹ Obecně jde tedy o různé „způsoby“ **sedimentace** skupinové zkušenosti a (v dlouhodobé perspektivě) o ukazování jejich podílu na utváření jednotlivých forem sociálního života. Různorodost a nerovnost mezi každodenními rutinami, sdílenými předsudky, tradovanými jistotami a samozřejmými závazky na jedné straně, a mezi novými požadavky na chování a jednání jednotlivců i skupin, vyvolané společenskými, politickými i hospodářskými změnami pak mohou být prožívány jako ztráta orientace, jako pocit vykořenění, jako ztráta identity a dokonce jako životní krize.

říká: „...*I tady se projevila česká posranost, náš charakter. Vyšli jsme jako národ trochu potlučení z Rakouska, podělanost pak žíznlivě úpěla pod Němci a zabydlela se beze všeho v úpění novém. Nezapomeňme na drahého Svatopluka Čecha, který napsal Písně otroka. Co je tam vzpoury! Ale především: co je tam vzlyků, slz! Když vzpomínáme na historii, pak na to, jak jsme trpěli. A jsme celí bez sebe a je nám blaze po duši. I Jirásek je takový, i husitství v jeho pojetí je sentimentální. To je naše pojetí velikosti. I dnes. Všimněte si posledního Šotoly, jeho Svatého na mostě. Ten kálí už na všechno, od krále až po poslední běhnu, blije na celý národ. To jsou ty konce... To je náš český charakter. Naučili jsme se tak ustupovat, couvat, že je to až k pláči. Najdete spokojeného člověka či člověka, který by nenadával?...“¹⁰.*

Uvažování v kategoriích skupinových mentalit je mnohem starší, než si běžně uvědomujeme, i když zpočátku se objevovalo především jako problém jednotného a celistvého **národního charakteru**. Jeho hledání by ovšem nemělo být spojováno – jak se u nás většinou činí – až s vlivem Johanna Gottfrieda Herdera, který v této otázce působil na české obrození, třeba na Palackého představu demokratického charakteru starých Slovanů, ale vlastně už se situací po Tricetileté válce, kdy se zdály být definitivně určeny nejen vnitřní politické a náboženské hranice Evropy, ale i povaha jejich národů. Právě zde se totiž setkáváme s první verzí učení o národních charakterech. Od této doby měl být každý národ obdařen vlastnostmi právě tak jedinečnými, jako trvalými, že stačilo pouze vyslovit jeho jméno, abychom byli schopni si tyto vlastnosti vybavit.

Úvahy jdoucí tímto směrem asi nejuplněji zpracoval přívětivý Nicolas de Fer, geograf jeho katolického veličenstva Ludvíka XIV a vychovatel Dauphina, který v roce 1708 napsal: „Švýcaři? – Jsou čestní, rozumní, loyální, jednoduší a dobrosrdeční; mají odvahu a rozhodnost a nedovolí nepřátelům, aby je dlouho napadali: okamžitě se na ně vrhnou se vší svou silou. Pochází z nich dobří vojáci a ti jsou většinou ve francouzských službách. Ale požadují vysoký žold. Žádné peníze, žádní Švýcaři! Němci – ptá se de Fer dále – jsou bojovní a budou naprosto vynikajícími vojáky, podaří-li se je ukáznit. Mají příliš mnoho zájmu o obchod a rozumí každému řemeslu. Nemají sklon se bouřit a drží se té vlády, na kterou si zvykli. Němci tvoří velké národní těleso, které je nešťastně rozdrobeno do nesčetných náboženských a politických celků... Poláci jsou stateční, milují vědu a umění, ale do jisté míry také výstřelky a jsou velice katoličtí...“¹¹.

A podobné, i když méně systematicky pojaté charakteristiky nejrůznějších evropských národů, a dokonce i „národů neevropských“ (jako Peršanů, Indů, Číňanů) najdeme už předtím u jiných autorů¹².

¹⁰ Srv. FUČÍK, B., – BARTOŠEK, K., 1989: *Zpovídání. Pražské hovory 1978–1982*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, str. 108–110.

¹¹ Citováno podle: HASARD, P., 1939: *Die Krise des europäischen Geistes, 1680–1715*. Hamburg: Hoffmann und Kampe, str. 81. Nicméně tato zdánlivě ostře a zřetelně kreslená mapa zemí a národních charakterů se záhy začala měnit, mimo jiné proto, že představa jednotících národních charakterů, která hrála jistou roli alternativy k původně čistě nábožensko-eschatologickým výkladům historického vývoje – jak se s tím setkáváme např. u sv. Augustína a o tisíc let později třeba u Jeana Bossueta, začala ustupovat zjištěním o odlišné kulturní produktivitě jednotlivých národů, to znamená ohledu na zvláštní příspěvek k dalšímu rozvoji umění a ducha: Italové ho údajně přinesli v renesanci, Španělé ve svém „zlatém“ 16. století, potom se zdáli nastoupit Francouzi se svou ideou absolutisticky organizovaného státu: *Idea, že by spolu s těmito královskými národy mohli držet krok severní barbari* (míněni jsou Britové – M. H.), *se zdála nestydatou a směšnou. Co mohli nabídnout? Ohavného Shakespeara? Anebo neobratné gotické básníky? Tyto lidi nebylo lze počítat...* (c. d., str. 83). A proto, když pak například Ludvík XIV vyzýval svého vyslance v Londýně, aby mu jmenoval nějaké umělce a spisovatele Anglie, dostalo se mu odpovědi, že *vědy a umění Anglii opustily a odebraly se do Francie...* (srv. c. d., str. 92).

Problém národního charakteru hrál ovšem důležitou roli nejenom v úvahách o odlišnostech kulturní produktivity jednotlivých národů a o nosných silách dějin, ale po jistou dobu se s ním setkáváme i ve vývoji sociologie a jejích pokusech proniknout k pochopení individuální kauzality, odvíjející se ze společných východisek a odlišností ve skupinových reakcích na podobné podněty.

2. Sociologické pokusy o řešení otázky národního charakteru

S problematikou skupinových mentalit se nejčastěji setkáváme v literární historii a komparatistice v souvislosti s úvahami o zvláštnostech a specifickém přínosu jednotlivých národních literatur, a v poslední době znovu v kulturní antropologii¹³ a také v historiografii, zejména v souvislosti s recepcí metodologických úvah školy *Annales*, zdůrazňujícími historickou (a kulturní) odlišnost mentality různých dob, projevující se odlišnostmi ve vidění a vnímání světa, v jednání a tvorbě atd.¹⁴ Zde podle *Febvra* nevystačíme jen s poukazy na pověru, ani s poukazy na *propast mezi lidmi a jejich vědou*. Abychom porozuměli, musíme se obrátit k mentalitě lidí v *Bodinově* době: „*Ve své hloubkové struktuře se mentalita nejosvícenějších lidí na konci 16. a na počátku 17. století zásadně odlišovala od mentality nejosvícenějších lidí doby naší. Mezi nimi a námi se musely odehrát revoluce, které probíhaly nenápadným způsobem a které žádný historik nezobrazil. Právě to je směr, jímž se musíme ubírat, jestliže chceme řešit problém, který se staví, když, podobně jako naši otcové, tak pohrdavě hovoříme*

¹² Jen na okraj je možné poznamenat, že v oné době individuální a skupinový, případně národní charakter víceméně splýval, jednotlivec byl reprezentantem charakteru svého národa. Setkáme se s tím např. v divadle oné doby, a také v lidovém čtení: jednotlivé lidské vlastnosti, o jejichž konflikt se třeba v dramatu jednalo, byly podtrženy nacionálně: *žárlivost* na scénu vnášeli Italové, *koketerii a duchaplnost* Francouzi, *hrdost* Španělé, *nevypočitatelnost* Turci a tak podobně. Mnohé naše dnešní tzv. heterostereotypy jsou dědictvím z oné doby.

¹³ Pojetí a metodologickým přístupům k problému mentalit v kulturní antropologii jsme zde nevěnovali zvláštní pozornost, a to především z toho důvodu, že jsou nanejvýš těsně vetkány do kontextu analýz příslušných kultur, v jejichž rámci se zdají interpretačně zajímavé. Jako jeden příklad za všechny, ostatně velice typický, může sloužit nedávno vyšlá práce HOLÝ, L., 2001: *Malý český člověk a skvělý český národ*. Praha: Sociologické nakladatelství.

¹⁴ Zde vzniklá perspektiva **dějin mentalit** usilovala rekonstruovat kolektivní pojetí světa, kolektivní představy a kolektivní postoje k základním životním situacím, ke společenským institucím a mocenským poměrům, jež jsou typické jak pro průběh určitých (historických a společenských) událostí obecnějšího charakteru, tak pro zvládnání každodenních situací. Zde byly „mentality“ využívány pro interpretaci a odůvodnění smyslu i zvláštní racionality chování jak individuů a skupin, tak i pospolitostí a celých civilizací; odpovídají dobovým hierarchizacím hodnot, systémům přesvědčení i dominantním předpoklady a představují takový řád prožívání emocí, takové formy reakcí, takové orientace a způsoby hodnocení, jež jsou pro lidi určité doby typické. V dějinách mentalit se proto historikům nejedná jen o pouhé střídání systémů myšlení či vědění – třeba v tom smyslu, jak se tím zabývají dějiny idejí nebo ideologií, ale o zachycení strukturálních odlišností různých dob prostřednictvím odlišování zvláštností jim vládnoucích duchovních principů. Jako příklad tohoto přístupu bývá nejčastěji uváděna kniha jednoho ze zakladatelů časopisu *Annales*, teoretického orgánu zmíněné školy francouzských historiků Luciena Febvra o *Francoisi Rabelaisovi*, instruktivnější se však zdá jeho menší studie o víře v čarodějnice na konci 16. a 17. století, vládnoucí tehdy bez rozdílu náboženství právě tak v luteránském Německu jako v katolické Francii Ludvíka XIII. Febvre se ptal: „*Jak máme vysvětlit, že takový Bodin, velký Jean Bodin, jedna z nejbystřejších hlav své doby, muž plný nezaujaté zvědavosti, který pojednával všechno: jazyky, právo, dějiny, zeměpis, matematiku, astronomii, a sice tím nejsamostatnějším způsobem, že „tento významný a v náboženských věcech tak střízlivý myslitel...“, který se svou **République** z roku 1576 stal zakladatelem politické sociologie, který o deset let později svou **Methode** založil srovnávací dějiny politických forem a který svou **Juris Universi distributio** z roku 1578 dal vzniknout srovnávacím a vývojovým dějinám práva...“*, byl zároveň tím, kdo – stejně jako nejinteligentnější lidé jeho doby vesměs – věřil v čarodějnictví a 1580 uveřejnil knihu, která se dnes považuje za jednu z nejtemnějších publikací z oné doby, vlastně první oficiální a dlouho potom opisované, doplňované a přepisované „kladivo na čarodějnice“, slavnou *Traité de la démomani des sorciers*.

o lehkověrnosti a tak opovrhlivě o surovosti doby **Jindřicha IV a Ludvíka XIV**, jež je od nás vzdálena jen osm nebo deset generací, více ne...“ (srv. FEBVRE, L., 1990: *Das Gewissen des Historikers*. Frankfurt/M: Fischer, str. 195 a 197). Jen na okraj je zde možné poznamenat, že paralelně ke škole *Annales* (a na ní nezávisle) koncipoval na počátku 30. let XX. století podobnou perspektivu interpretace historických odlišností historik Josef Pekař (aby tak odůvodnil svůj pokus o odlišnou periodizaci českých dějin). U Pekaře se ovšem v proměnách mentalit vedle konkrétní „psychologie“ (používají se rovněž slova: „mentality“, „povaha“, „charakter“) různých dob a kultur jednalo především o doklad obecné historicistní teze, že „každá doba má své oči, jimiž se dívá na svět, své, od předchozí periody často odchylné hodnocení minulosti, odchylné ideály a cíle pro budoucnost... a proto vtiskuje svůj zvláštní ráz člověku, má vliv na jeho snažení a konání..., takže je možné hovořit netoliko o gotickém, renesančním nebo barokním chrámu či obrazu, ale i o gotickém, renesančním a barokním člověku nebo národu, a hlubší a niternější výklad dějin národních založit především na tomto rozdílu dob a kultur s jejich měnící se psychologíi...“ (srv. PEKAŘ, J., 1995: *O periodizaci českých dějin*. in: HAVELKA, M., *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*, Praha: TORST, str. 733 a 730/731).

V **sociologii** mělo vidění problému mentalit zpočátku hegelovské pozadí, a to v představě jednotného *ducha* každého národa (Volksgeist). *Organizace jeho vnitřního života* podle Hegela vytváří *mravy, zákony a ústavu* jednotlivých národů¹⁵ a dává jim – v pozdějších Hegelových výkladech se to týká také náboženství – jejich **zvláštní ráz** (což ovšem podle Hegela zároveň znamenalo, že se v pojmu „národního ducha“ nemůže jednat o plnohodnotnou, tj. filozoficky platnou kategorii vědy, jíž se jedná o obecné, ale právě jen o zvláštní): Pročež *duch národa* může být zkoumán nanejvýš *historickými dějinami*, tj. takovými, které ještě nedospěly a ani nemohou dospět k formulaci obecných principů a zákonů vývoje, kdežto *filozofické dějiny* – které, jak známo, byly pro Hegela jediným skutečně vědeckým dějepisectvím – mají za předmět *světového duca všeobecně*, což přibližně znamenalo: vnitřní nutnost určitých procesů a teleologii změn. Nicméně *duch národa v každém individu* vytváří *substanciální základnu; jeden každý je zrozen ve svém národě a patří jeho duchu*. Tento duch byl pro Hegela čímsi substanciálním vůbec a takřka identický s přirozeností a platil mu za absolutní základ náboženské víry. Podle něj se tak *určuje, co platí jako pravda*¹⁶.

Ve své době nejznámější (a v etnologii dodnes diskutované) pojetí „národní povahy“ jako obecné sociálně vědní disciplíny vypracoval v posledních desetiletích minulého století Wilhelm Wundt. Jeho tzv. **psychologie národů** byla pojata velice široce jako jakási *předsň etiky*, v níž údajně zůstaly odloženy všechny výchozí představy o světě, všechna původní přesvědčení, všechny pověry a tradice, z nichž byl později vybudován celek kultury a jeho instituce: psychologie národů pro Wundta obsahovala *dějiny mravů a mravních představ*, jež měly být uchopeny z *psychologického hlediska*, údajně umožňujícího *vnější poznání těch mravních účelů, které určitá pospolitost uznává*¹⁷.

¹⁵ Srv. HEGEL, G. W. F., 1940: *Philosophische Prepaedeutik. Gymnasialreden und Gutachten über den Philosophieunterricht*. In: *Sämtliche Werke, Jubiläumsausgabe in zwanzig Bänden*, ed. H. Glockner, Bd. 3, Fr. Frommans Verlag, Stuttgart, str. 222).

¹⁶ Srv. HEGEL, G. W. F., 1940: *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*. In: *Sämtliche Werke, Jubiläumsausgabe in zwanzig Bänden*, ed. H. Glockner, Bd. 3, Fr. Frommans Verlag, Stuttgart, str. 233 a 223.

¹⁷ Srv. WUNDT, W., 1886: *Ethik. Eine Untersuchung der Tatsachen und Gesetze des sittlichen Lebens*. sv. III, Stuttgart: F. Enke, str. III a IV.

Tuto psychologii národů Wundt zabudoval do svého systému *logiky duchovněd* jakožto relativně samostatnou komponentu jejích základů; jako taková měla být něčím víc než jen pouhým shrnutím individuálních vědomí. Měla se sama ukazovat jako svébytný nositel zvláštních, nadindividuálních psychických a psychofyzických projevů národů a skupin: řeč, náboženské názory, životní zvyky, pravidla jednání atp. (což byly hlavní objekty Wundtova zájmu); neboť ty podle něho poukazují na společný **duchovní majetek**, který co do rozsahu *přesahuje vše, co jedinec pro sebe může podržeti*, a sice na ony formy ducha, které *jsou vázány na podmínky vzniku a vývoje příslušné pospolitosti*. V dedukci celého systému *logiky duchovněd* byla proto *psychologie národů* předřazena analýze principů psychologie v individuálním smyslu. Metody analýz národní povahy sice u Wundta měly blízko k analýzám individuálně psychologickým, ale odlišovaly se od nich právě tím, že chtěly zpracovávat širší materiál etnologické a historické povahy, a to v jednom případě metodou *srovnávací psychologie* (jednotlivé jevy mají být viděny s ohledem na nějakou svou vzájemnou spřízněnost), anebo – ve druhém případě – metodou *historicko-psychologickou*, která se zabývá *těmi změnami a vývojem, z nichž je možné usuzovat na všeobecné zákony vývoje představ, emocí a volní orientace*¹⁸.

Rozchod společenských věd s Wundtovou koncepcí, ke kterému došlo už na konci XIX. století, nebyl ovšem způsoben ani tak problematičností jeho výkladu psychologie národa jako vyvíjející se substance a dokonce ani jeho představou národa jako jakéhosi „mega-člověka“ (či „mega-osobnosti“) s jednoznačně rozpoznatelným vlastním charakterem, ale spíše v důsledku šířeji založeného **odmítnutí psychologismu** ve společenských a historických vědách jako redukcionistického postupu, v poslední instanci usilujícího vysvětlovat vše, co souvisí s člověkem a jeho výtvoř, prostřednictvím zákonů lidské psychiky. Přesvědčení, že psychologie musí být základnou jak filozofie, tak jednotlivých společenskovědních disciplín – a v poslední instanci i logiky a matematiky – se stalo teoreticky neudržitelným právě tak, jako se na počátku tohoto století počalo stávat neudržitelným úsilí tehdejšího „historismu“, zdůrazňujícího individuální kauzalitu historických procesů a pokoušejícího se odůvodnit „alternativní racionalitu“ na základě vykazování odlišností ve vzniku a vývoji jednotlivých sociálních fenoménů. Unitarizující psychologismus nebyl totiž s to řešit problém univerzální platnosti vědění a logiky vůbec, ale zároveň ani pochopit neredukovatelnou svébytnost a nezávislost sociálních jevů i společenského vědomí, na což zejména poukazovala tehdy konstituující se sociologie, zejména Emile Durkheim se svou slavnou tezí, že sociální lze vysvětlovat zase jen sociálním.

Proto i další cesta úvah o národní povaze a společenských mentalitách musela vést přes analýzy forem „**kolektivního vědomí**“ (resp. „kolektivní duše“), která zároveň musela být jednoznačně odlišena od pojmu „ideologie“, případně od pojmu „politická doktrína“. Pro Durkheima označoval pojem „kolektivní vědomí“ ono duchovní pouto nějaké pospolitosti (resp. nějakého společenského subsystému jako skupina, profese, vrstva, etnikum atp.), které je vyjádřeno v její morálce a právu, obyčejích a zvycích, stavu vědění a vědomí, v pověrách a předsudcích a v nejobecnější rovině dokonce i v jazyce a písmu; jde o onen *celek názorů a emocí, které ve svém průměru uchovávají příslušníci určité společnosti*...¹⁹.

¹⁸ Srv. WUNDT, W., 1908: *Logik. Eine Untersuchung der Prinzipien der Erkenntnis und der Methoden wissenschaftlicher Forschung*. Stuttgart: F. Enke, str. 226, 239 a 241.

¹⁹ Srv. DURKHEIM, E., 1991: *Über die Teilung der sozialen Arbeit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, str. 225.

Účel odlišování pojmů „ideologie“ (resp. doktrína) a „mentalita“ je možné objasnit např. na specifickém problému ruského „neleninského marxismu“, kde pojem „ruská (resp. společenská) mentalita“ sloužil pro vysvětlování rozdílů mezi Marxovou doktrínou a mezi jejím odlišným chápáním v různých kulturních a historických podmínkách, zjednodušeně řečeno pro vysvětlení faktu, proč existovaly tak velké rozdíly chápání ideologie marxismu v tehdejší Rusku a Západní Evropě, resp. proč dochází k *nacionalizovaným specifikacím* marxismu. Pojmem „mentalita“ zde tedy sloužil pro konkretizaci a diferenciaci konceptu **ideologie** a označovaly se jím ty zvláštnosti relativně samostatných psychických dispozic nějaké třídy, nějaké skupiny, profese či vrstvy, a také celé společnosti nebo kultury, které jsou podmiňovány **prostředím** v nejširším smyslu (*přírodou i dějinami*). Mentalita se v těchto pojetích od ideologie odlišovala větší stálostí, kulturní trvanlivostí a nepatrnou mobilitou. Fungovala jako **spojující článek** mezi společenskou skutečností a ideologickými útvary, oproti ideologiím ovšem nedosahovala jejich stupně reflektovanosti, systémovosti a teoretičnosti.

U Plechanova se *společenskou mentalitou* (resp. *společenskou psychologií*) označovaly specifické citové a duchovní stavy třídního vědomí, které sice odkazovaly na příslušný *stupeň rozvoje výrobních sil*, ale zároveň chtěly brát v úvahu i určitý kulturní prostor, který měl bytostně určovat *onu formu, již má v hlavách lidí odraz jejich konkrétního zájmu*²⁰.

Podobný poukaz na (nutné) rozdíly a modifikace určitého systému idejí v procesech jejich internalizace v určitých skupinách najdeme také u Bucharina, který (třídní) mentalitou rozuměl *nesystematické nebo málo systematizované pocity, myšlenky a nálady, /.../ se kterými se setkáváme v nějaké třídě, skupině, profesi atp.*, a které podle něho výrazně ovlivňují přijetí a modifikují obsah určitých obecných civilizačních idejí²¹.

V něčem podobně jako Plechanov, i když v obrácené perspektivě, na problém mentalit narážel T. G. Masaryk. Toho ovšem tolik nezajímaly rozdíly ve skupinovém přijímání idejí (a jejich modifikace), ale poukazoval naopak na zvláštnosti jejich kolektivního „uskutečňování“, na to, jak s (historicky vzniklou) národní individualitou souvisí odlišnosti kulturních výkonů (téměř ve smyslu rozdílů v průběhu kolektivně pojaté platónské *anamnesis*) při formulaci **lidsky univerzálního**: *Ideál humanitní není specificky český, je právě všelidský, ale každý národ jej uskutečňuje způsobem svým: Angličané jej formulovali hlavně eticky, Francouzové politicky (prohlášení práv člověka a občana), Němci sociálně* (socialism), *my národnostně a nábožensky*²².

Dnes už je spíše zapomenutý koncept rakouského sociologa Ludwiga Gumlowitze, vykládajícího problém mentalit v souvislosti se svou představou „slévání“ (*amalgamizace*) původní etnické rozmanitosti lidstva (tzv. *polygenismu*) do stále větších a vyšších **svěbytných** jednotek: vzájemný kontakt jednotlivých heterogenních elementů je podle Gumplowicze zá-

²⁰ Srv. k tomu: BERNSDORF, W., 1969: *Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart: F. Enke, str. 690.

²¹ Srv. k tomu: BUCCHARIN, N., 1922: *Theorie des historischen Materialismus*. Hamburg: Verlag der kommunistischen Internationale, str. 334 a 343.

²² MASARYK, T. G., 1925: *Světová Revoluce. Za války a ve válce vzpomíná a uvažuje T. G. Masaryk*. Praha: Čin – Orbis, str. 584. Vedle tohoto pojetí (které má charakter spíše analytický) se u Masaryka ovšem setkáme také s konceptem národního charakteru tradičnějším, v zásadě hodnotícím a blízkým tvorbě tzv. **autostereotypů**: „*Netvrdím, že my Čechové a Slováci jsme od přírody nadáni charakterem zvláště milým, něžným holubičím. Naopak se mi zdá, že jsme vedle své charakteristické měkkosti – měkkost není totožná s citovostí a laskavostí, je spíše dojmovostí – dost tvrdí; možná, že máme sympatii k lidem o stupeň bezprostřednější, přímější než na Západě a nepodléháme tolik všem druhům formalismu. Jak se náš charakter vyvinul, je otázka jiná...*“ (tamtéž). Sem patří také Masarykovy výroky o českém Hulvátově, o naší kocourkovské politice atd., atp.

kladnou *sociálních procesů přírody*, toho, že každý mocnější etnický nebo sociální element usiluje o to, aby si ke svým účelům podrobil elementy slabší, které se nacházejí v jeho sféře, anebo aby je vyhubil. Takto vzniklé procesy vzájemného **porobování** pak vytváří *poměry panství*, z nichž povstává *stát*, jehož pojem se u Gumplowicze zdá důležitější než pojem společnost, která je mu nakonec jen spekulativní konstrukcí filozofie dějin, označující pouze *rozmanitost sociálních skupin, kruhů, tříd a stavů v jejich vzájemných akcích a reakcích, které se v rámci státu vytvořily*²³.

A proto Gumplowicz programově přesouvá těžiště sociologického zájmu od obecných a substantiálních určení (jako jsou *lidstvo* vůbec, *zákon vývoje*, *smysl dějin* či *společnost* atp.) ke zkoumání konkrétních sociálních útvarů a reálných procesů.

Gumplowiczovo pojetí rasy ovšem není možné vykládat rasisticky. Rasa u něj totiž není pochopena etnicko- biologicky, ale výlučně jako zvláštní druh historicko – sociálního **seskupení**, které se vytvořilo na základě společných etnických, náboženských, politických, hospodářských atd. vlivů, tzn. seskupení jako entita jedinečných vlastností a zvláštní mentality. Procesy vytváření a vnitřní stabilizace ras Gumplowicz charakterizoval právě jako *amalgamizaci* jejich specifických (charakterových) znaků. Vzájemným bojem takto vzniklých heterogenních a heteronomních seskupení pak vznikají dějiny.

Zavedení pojmu rasa mělo u Gumplowicze vysvětlit konfliktní původ a povahu každé historické události a v mnohém připomíná pojem tříd jako antagonistických aktérů dějin u Karla Marxe. Na rozdíl od Marxe nemají ale u Gumplowicze konflikty ras žádný konkrétní obsah nebo historický směr, jejich prosazení je výsledkem nejrůznějších okolností, nikoli zákonů dějin. V některých dobách nebo na určitých místech pak může docházet k tomu, že je „mentalita“ národa reprezentována určitými, v něm dominujícími třídami nebo vrstvami s vlastním specifickým charakterem: polskou šlechtou, německým středním stavem, reprezentantem českého středního stavu XIX. století (nechceme-li použít termín „maloměsták“), ruským mužikem, atp.

3. Existuje středostavovský „skupinový charakter“?!

Důležitou roli v úvahách o skupinových mentalitách hrály a hrají v sociologii úvahy o střední třídě a její povaze, a v této souvislosti pak práce Francouze Maurice Halbwachse, zejména jeho *Nárys psychologie sociálních tříd* (s podtitulem *O sociálních podnětech člověka*)²⁴, zabývající se jak *tradiční kulturou a zemědělskými třídami*, tak *třídami městskými, podnikateli a buržoasií, průmyslovým dělnictvem a středními vrstvami*.

Zatímco rozhodujícími motivy jednání starého (předrevolučního) měšťanstva byly podle Halbwachse touha po jistotě, zejména hospodářské, po nekonfliktních řešeních problémových situací, snaha o udržování stávajícího postavení a s ním spojených zvyků a názorů, úsilí o dodržování tradice a ducha společenství, od konce 18. století podle něj začíná v měšťanstvu převládat jiná psychologie: novými popudy chování se stala *snaha o zisk* (- od té doby *se všechno měří v penězích, statcích, množstvích a službách, dokonce i čas...*, vydělávají se *peníze pro peníze, ...peníze jsou moc* atd.) a s tím spojená kalkulace všech sfér života, dominuje

²³ Toto pojetí by bylo možné ironizovat jako sociologickou teorii bez pojmu společnost. Srv. GUMPLOWICZ, L., 1905: *Grundriss der Soziologie*. Wien: Manzsche k. u. k Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung, str. 7.

²⁴ Zde jsem pracoval s německým překladem HALBWACHS, M., 2001: *Entwurf einer Psychologie sozialer Klassen. Über die gesellschaftlichen Antriebe des Menschen*. Konstanz: UVK.

duch podnikavosti (spojený s představou nevyhnutelnosti pokroku, nutnosti inovací a užitečností racionalizace), a v neposlední řadě se jako ctnosti prosazují *bojovnost a soutěživost* (vycházející z učení moderního individualismu a liberalismu, někdy dokonce i sociálního darvinismu)²⁵.

Průmyslové dělnictvo podle Halbwachse charakterizuje v první řadě orientace na *zajištění mezd* (odpovídajících růstu cen, nebezpečí krize) a jejich srovnatelnosti (*za stejnou práci stejné peníze...*), úsilí *zabránit nadpráci* (ať už zvyšováním intenzity nebo prodlužováním pracovní doby) a obecné snahy o *zvyšování příjmů a snižování pracovního výkonu...*²⁶.

Největší pozornost ale věnoval Halbwachs tzv. *středním vrstvám*, které, ačkoli podle něj netvoří žádnou zvláštní a svébytnou třídu²⁷, a přestože jim údajně *chybí dostatečně široké společenské zázemí, neboť jsou stravovány starostmi každodenního boje o existenci, nikdy nevytvořily ani jasnější vědomí popudů svého jednání, v němž by se zcela odrážely jejich snahy tak, jako se s tím setkáváme u buržoasie nebo dělnické třídy...*, se mu zdají hrát v moderních společnostech stále důležitější roli. A to jak v souvislosti s rozpadem stabilizované sociální a politické struktury XIX. století po první světové válce, tak v souvislosti s vytvářením tzv. „masové“, popřípadě „konzumní“ společnosti. V dnešních teoriích se existence středních tříd a jejich „hodnot“ dokonce často považují za rozhodující stabilizační prvek společenského života.

Do tradičních středních vrstev podle Halbwachsovy klasické definice patří řemeslníci a drobní obchodníci, zaměstnanci a malí úředníci. O tzv. „nové střední třídě“ (tj. „o bílých límečcích“, kapitalizujících vzdělání a organizační schopnosti), o které se začíná hovořit zejména v 60. letech minulého století, nemohl Halbwachs samozřejmě nic vědět, ačkoli by se její nástup dal z jeho koncepce extrapolovat. Zvláštní důraz je totiž v jeho analýze psychologie středních vrstev položen na sféru vzdělání a techniky, nástrojového a materiálního zvládnutí skutečnosti bez výrazné duchovní produktivity. V této souvislosti opakoval Halbwachs Tocquevillova slova, že *střední třída, smíšená s lidem nebo šlechtou* (dnes bychom možná ještě připojili: také s buržoazií), *může sice způsobit divy, ale vytvoří pouze takový stát, který bude bez ctností a velikosti*²⁸.

²⁵ Srv. c. d. str. 58–88.

²⁶ Srv. c. d. str. 88–131.

²⁷ V této souvislosti by bylo možné jen opakovat všechny poukazy na nejasnosti a mnohoznačnosti při vymezování pojmu „střední třídy“. Lze jej např. používat také pro analýzy forem pospolitosti XVIII. století, kde se častěji hovoří o „stavěch“? Tehdejší rozdíl mezi „vrchností“ a „poddanými“ není totiž čistě stratifikační a nese v sobě potenciál mentálních rozdílů. Pojem „střední stav“ je doložitelný od poloviny 18. stol. a byl používán nejčastěji pro označení velikosti majetku, a to „venkovského“ i „městského“. Důležitější se zde ale zdají původně aristotelské, v zásadě etické konotace „prostřednosti“ jako pozitivně viděného středu (*mésotes*) mezi extrémy, jako záruky „dobrého života“, správně používaného „rozumu“ a kázně, a proto i jistoty řádu a stability pospolitého života. (srv. heslo *Mittelstand* v: BRUNNER, O., CONZE, W., KOSELLECK, R., *Geschichtliche Grundbegriffe*. Stuttgart: Clett – Cotta, Bd. 4, str. 49 a 51). Pro XIX. století se v sociálních dějinách, a sice s ohledem na procesy industrializace a urbanizace, pojem „středního stavu“ přesouvá na „maloburžoazii“ (doslovně: „maloměšťáci“ je zde ovšem nepoužitelné), kam se započítávali zejména živnostníci a drobní podnikatelé, disponující nějakým vlastním majetkem a definovaní zároveň dominancí svých regionálních zájmů. (- srv. k tomu např. HAUPT, H.- G., CROSSIG, G., 1998: *Die Kleinbürger. Eine europäische Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts*. München: C. H. Beck.). Ve XX. století pak vzniká termín „nový střední stav“ (třída) pro označení „nevlastnických“ zaměstnanců na všech, i vedoucích postech (viz heslo: *Angestellter*, in: c. d., Bd. 1, str. 123–127).

²⁸ HALBWACHS, M., c. d., str. 150. Jen na okraj upozorněme na posun, ke kterému zde došlo: „střed“ už není zárukou ctností, jako tomu bylo třeba u Aristotela nebo u sv. Tomáše, ale jen průměrem a vlastně mravní „malostí“.

V kritice středostavovské šedi navazoval ve svých empirických výzkumech na Halbwachse německý, sociální demokratický blízký sociolog Bernd Hamm, který se – podobně jako Halbwachs – mentalitu *střední vrstvy* (označení pro něj existuje jen v singuláru) snažil komparovat, ovšem tentokrát s mentalitou *utopickou* a mentalitou těch, které nazval „dolní vrstvou“ (*Unterschicht*), přičemž mentalita střední vrstvy se mu zdá v moderních společnostech nejrozšířenější.

Zatímco pro příslušníky dolní vrstvy je společnost *anonymní strukturou*, do jejíž moci jsme vydáni a na niž nemáme žádný vliv, a zatímco utopická mentalita je orientována na pravdy, které neexistují, příslušníci Hammovy střední vrstvy svět chápou jen jako disponibilní předmět a společnost nahlíží jako *strukturu*, která je *pohyblivá, prostupná a ovlivnitelná*. Podle nich závisí na vlastním výkonu každého jednotlivého člověka, tedy na vzdělání, pracovním nasazení, disciplíně atp., „zda to někam dotáhne“, tzn. zda postoupí ve společenské hierarchii a získá příjem, uznání a moc, což samozřejmě stojí za snahu. Rozšířená a nepopíratelná formule zní, že dlouhé vzdělání ospravedlňuje vysoký příjem.

Výsledek je zaslouženou odměnou za výkon, který se dá měřit v ekonomických veličinách, v poslední instanci v peněžních jednotkách. Vždy se jedná o přírůstky k tomu, co již existuje. Kdo mnoho vykoná, ten má za to také mnoho dostat – tak zní základní představa spravedlnosti střední vrstvy.

Kdo dostává málo, asi také málo vykoná, ať už z jakýchkoli důvodů, a proto zasluhuje v nejlepším případě zajištění existenčního minima. Chytrý je ten, kdo jako *zaměstnavatel*, spekulant či akcionář dovede přimět ostatní – ať už jakýmkoli způsobem – aby na něj pracovali. Výkon se může nejlépe rozvíjet v soutěži (takto se podle Hamma krycím způsobem nazývá *boj všech proti všem*). Tržní hospodářství, které se zakládá na soutěži, je v této perspektivě pro člověka přirozenou a skutečně přiměřenou hospodářskou a společenskou formací. Ve vzájemné soutěži zvítězí ten, kdo má nejlepší šance na vzestup. Co neroste a nevyvíjí se, to v konkurenčním boji nutně zaniká, a údajně je tomu tak také dobře, neboť to odpovídá evolučnímu zákonu o *survival of the best*. Jestliže neochvějně hledám svůj egoistický prospěch, tak z toho „neviditelná ruka“ Adama Smitha nepochybně vykouzlí největší užitek pro všechny.

Nejdůležitějším důkazem úspěchu a jeho cílem je ve středostavovské mentalitě nárůst příjmů na individuální rovině, společensky a politicky jsou to *tempa růstu sociálního produktu*. Zde se sice mnohdy objevují i problémy, ale pro ty je třeba nalézt – zpravidla vědeckotechnická – řešení. Přesvědčení, že problémy se mohou vyřešit „racionální“ argumentací a jednáním, a že to vždy vyžaduje pouze kompromis při vyrovnávání různých zájmů, existuje pouze ve střední třídě. Jednání mohou zpravidla vést k cíli jen pak, když všichni, kteří sedí kolem jednacího stolu, přitom něco získají (*win-win-Situations*) – což je ovšem možné jen tak, jestliže se sjednotí na úkor těch, kteří u stolu nejsou.

Nerovnoměrnost bohatství proto není žádným společenským problémem, protože prostřednictvím výdajů bohatých vždy také něco spadne chudým (teorie drobtů), případně, poněvadž se státně organizované přerozdělování stará o sociální vyrovnání.

Vztah středních vrstev k přírodnímu prostředí je podle Hamma převážně *instrumentální*: prostředí je vnímáno jako velký a v principu nevyčerpatelný pramen, z něhož přirozeně uspokojujeme naše potřeby. Důvody k zamyšlení nad naším vztahem k přírodě, nebo dokonce ke starosti o ni existují jen přechodně, když třeba prudce a nečekaně vzrostou ceny energie, jako třeba v listopadu 1973 po *jom kippurové válce*. Nebo když se informuje o velkém poškození lesů v našem nejbližším okolí; pro obyvatele měst, kteří znají les nanejvýš z per-

spektivy člověka na procházce, je to asi politováníhodné, avšak vlastně ani tak zlé, neboť nás se to týká spíše esteticky než zásadně. Třeba ozónové předpisy jednotlivých spolkových zemí Německa, které byly přijaty v létě 1995, podle Hamma sotva koho pohnuly, aby své auto nechal stát či zredukoval rychlost. Že je denně s konečnou platností vyhubeno 150 biologických druhů, zůstává cizí a jen abstraktní informací, již si nedovedeme představit prostřednictvím vlastní smyslové zkušenosti. Rozšiřování pouští třeba ve střední Asii nezjistíme během dovolené na Kanárských ostrovech, nemluvě o problémech atomového odpadu, které jsou pro většinu obyvatel přesvětlených měst a domácností odsunuty pod práh vnímavosti...

Životní prostředí je pro střední vrstvu proměnlivé, přístupné utváření a změně, člověkem přirozeně ovlivnitelné, ale v principu intaktní, ať už se dějí jakékoli chyby, příroda se zase brzy zotaví...

Střední vrstva podle Hamma *chce mít společnost ideologicky pevně v rukou*, žádá si pořádek a usiluje, aby se její vnímání a prožívání světa stalo nenapadnutelnou „pravdou“; a to tím více, když praktické zřícení socialistických systémů ukázalo, že jedině soutěž a trh vedou ke správným řešením. Je to také střední vrstva, která si z tohoto systému přisvojuje především výhody. Střední vrstvě se obzvláště líbí obraz individualizovaného životního způsobu, a tedy vlastně i obraz konce třídní společnosti, doprovázený přesvědčením, že vlastně žijeme v nejlepším ze všech možných světů, na vrcholu lidského vývoje, a že každá společenská změna nakonec nutně vede k organizačním principům, které jsou podobné těm našim, když už podle nich nejsou vybudovány²⁹.

Nejvýraznější analýzou charakteru středních tříd je ovšem v sociologii kniha Davida Riesmana *Osamělý dav*³⁰, nesoucí dnes většinou přehlížený podtitul *Zkoumání proměn amerického charakteru*, konotující také významy „společenský“ resp. „národní“ charakter.

Pojmem „americký charakter“ tedy Riesman nechtěl označit pouze individualitu nebo zvláštní vlastnosti americké společnosti v deskriptivním smyslu, byl mu totiž zároveň důležitý také svým kritický potenciál; měl mimo jiné umožnit také analýzu tzv. amerického způsobu života a případně relativizaci ve Spojených státech dominujících hodnotových hierarchií. Pojem amerického charakteru Riesman založil v onom údajně *více či méně trvalém, společensky a historicky podmíněném uspořádání pohnutek a požitků jednotlivce*, jde v něm o *ono vybavení, s nímž jednatelce přistupuje ke světu a k lidem*, které zároveň Američané vcelku *sdílí s určitými důležitými společenskými skupinami*, a které samo je *výsledkem zkušenosti těchto skupin*³¹. Obrat „americký charakter“ tedy Riesmanovi sloužil pro analytické zachycení konkrétních **sestav** postojů, vzorců jednání, hodnotových orientací, standardizovaných subjektivních očekávání, typických reakcí, podob konformity atp. příslušníků americké společnosti, které jdou vstříc požadavkům a očekáváním této společnosti vůči svým členům. Společenský charakter pro Riesmana vznikl z nutnosti sjednocovat „objektivní“ *ekonomicko-historické potřeby* nějaké společnosti se *systematickým výcvikem* jejich dětí. Stabilizace tohoto vztahu je jednou z rozhodujících složek procesu socializace, v němž si člověk osvojuje takový *charakter*, který jej vede, aby jednal způsobem, jímž musí jednat jako příslušník dané společnosti nebo určité vrstvy této společnosti. Jde tedy o takovou socializaci, v níž si lidé sami – Riesman zde cituje Ericha Fromma – musí *přát dělat to, co jsou objektivně nuceni dělat. Vnější nátlak je nahrazen vnitřním přinuce-*

²⁹ Srv. HAMM, B., 1996: *Struktur moderner Gesellschaften*. Opladen: Leska+Budrich, zejm. str. 33–41.

³⁰ RIESMAN, D. 1968: *Osamělý dav. Zkoumání proměn amerického charakteru*. Praha: Mladá fronta.

³¹ C. d. str. 12.

ním a zvláštním druhem lidské energie, která je usměrněna do charakterových rysů. To pak Riesmanovi umožňuje, aby společenský charakter zkoumal kriticky jako specifický způsob konformity ve věku spotřeby³².

V 60. letech americká sociální psychologie rozvíjela v návaznosti na antropologii koncept *implicitní kultury* jako základu *explicitního chování národa*. Jde o řadu nevyslovených premis, předpokladů a přesvědčení, které jsou výsledkem nejrůznějších způsobů zevšeobecnování, které sdílí nejrůznější skupiny, kolektivy a etnika. Při popisech implicitní kultury se vycházelo z přesvědčení, že existuje určitý omezený počet nejzákladnějších otázek, na které lidé všech dob a na všech místech musí údajně nalézt odpověď a jejichž řešení pak vytváří rozdíl mezi třeba severoamerickou (individualistickou a budoucnostní) orientací na čin a dění a mezi jihoamerickým pasivismem a přitakáním bytí. Jde o následující otázky:- jaká **modalita** vztahu jednoho člověka k druhému dominuje (závislost, vzájemnost, samostatnost), jaká je hlavní **časová dimenze** života (minulost, přítomnost, budoucnost), jaký **typ osobnosti** se oceňuje (existující, stávající se, činný), jaký je **vztah k přírodě** (submisivní, integrativní, dominující) a jaké jsou konečně převládající **vlohy** (ke zlu, obojaké, k dobru)³³, přičemž samozřejmě existuje rozdíl mezi hodnotami, po nichž se touží a které se akceptují.

V amerických teoriích společnosti jsou podobné perspektivy sociologických výzkumů skupinového charakteru (skupinových mentalit) mnohem častější než v Evropě, jak ukazují například práce Stephena Turnera nebo Theodora Schatzkiho, usilující rehabilitovat status „mentálního“ pro podobné kulturologické analýzy jednání a sociální praxe, a zejména pro jemnější zachycení kulturně odlišných způsobů „vědění“ a odlišných forem „chování“, zejména pak pro analýzu vztahů mezi nimi, a to nejen v případě individuů, ale i skupin³⁴.

Ačkoli se tematika „středních tříd“ či „středních vrstev“ sama o sobě stala v dějinách českého myšlení už několikrát předmětem koncentrovanějšího zájmu – zde jen připomeňme diskusi mezi pražskou sociologickou školou (Antonín Boháč, Otakar Machotka, Jan Mertl, Leopold Šauer, Zdeněk Ullrich a H. O. Ziegler)³⁵ a skupinou kolem revue *Řád* (Rudolf Voříšek, Jiří Havelka, František Kosatík, Stanislav Berounský, Jiří Veselý, Leopold Peřich)³⁶, která probíhala kolem poloviny 30. let a týkala se problémů vztahu středních tříd a státu, středních tříd a stavovské společnosti a středních tříd a fašismu, anebo také nedávnou sociologickou – politologickou konferenci k úloze středních tříd v procesu transformace české společnosti po roce 1989, připravenou Jiřím Večerníkem a Petrem Matějů³⁷. O nějakém systematictější zájmu nelze hovořit, i když na druhé straně nelze přehlédnout řadu pokusů publicistic-

³² C. d. str. 13–14 (zdůraznění pochází od Riesmana).

³³ Srv. KLUCKHOHN, F. R., 1953: *Dominant and variant value orientations*. In: C. Kluckhohn, H. A. Murray and D. M. Schneider (Eds.), *Personality in nature, society and culture*, New York: Knopf, str. 78–94.

³⁴ Srv. např. práce: SCHATZKI TH. R. 1996: *Social Practices. Wittgenstein approach to human activity and the social*. Cambridge: cup. nebo TURNER, ST. P. 1994: *The social Theory of Practis. Tradition, tacit knowledge and presuppositions*. Cambridge: Polity Press. Stálo by možná za úvahu problém skupinových mentalit analyzovat také z hlediska **politické antropologie**, v níž dochází k oslabení tradičního vidění politického spektra a jeho škálování na pravolevé ose ve prospěch odlišení jdoucího takřkajíc napříč stranami a odlišujícího od sebe netolerantní radikály nebo přímo „chaoty“ na jedné straně a ke konsensu připravené a nedoktrinálně vstřícné vyjednavče na straně druhé.

³⁵ Viz k tomu sborník *Dnešek, staré myšlení a nová společnost*. Knihovna Sociálních problémů, Sv. 1. Praha: Orbis, 1934.

³⁶ Viz zejména sborník *Stavovská myšlenka I*. Knihy řádu, Praha: Vesmír, 1936.

³⁷ Praha, 2000.

kých, snažících se ukázat, že to, „v čem“ jsme, jaká je naše současná situace, je údajně funkcí toho, „jací jsme“, a otázka české mentality dostává výrazně moralizující rysy, a to na úkor problémů národní identity, tzv. české otázky a povahy české kultury.

4. Znovuobjevení pojmu habitus u Pierra Bourdieu

Sociologický zájem o mentální komponenty sociálních a historických procesů dostal v poslední době výrazný impuls v konceptu „habitus“ u Pierra Bourdieu, který ho vypracoval v souvislosti se svými pokusy o „překonávání strukturalismu“ a s tím, co nazval svým „etnologickým obratem“ po příchodu do Alžíru³⁸. Bez poukazu na tento koncept by náš přehled sociologických řešení rozhodně nebyl úplný.

Sociologické slovníky většinou definují habitus jako „vzeštění“, jako „postoj“ a míní tím veškerost zvláštností individua (nebo skupiny), projevující se oděvem, gestikou, mimikou, řečí, osobním způsobem chování atp., z nichž všech je možné usuzovat na postoje, návyky, orientace a osobnost jednotlivého člověka, na jeho „kulturu“ atd.³⁹, přičemž rozlišují zejména habitus „profesní“ a habitus „politický“⁴⁰. Podobně jako v případě „mentality“ jde tedy o koncept na pomezí antropologie, sociologie a psychologie.

Pojem „habitus“ se rozvinul ve středověku, ale nejedná se o pouze středověký problém, ale spíše o centrální problém antropologie, která chce vidět člověka jako bytost smyslovosti a ducha, těla a duše, (čímž se člověk odlišuje jak od zvířat, tak také od andělů, kteří, jak bylo tehdy známo, právě pro svou netělesnost habitus mít nemohou). V antropologicky fundované sociologii, která spíše než od abstraktního termínu společnost chce vycházet od konkrétních individuálně lidských zájmů a jednání v sociálním prostoru (jako právě Bourdieu), dokonce od „antropologických konstant“ sociálního člověka (jak je tomu např. u Arnolda Gehlena), je pak problematika habitu (či mentality) do značné míry strukturotvornou.

Habitus bývá charakterizován jako terén mezi smyslovostí a duchem, jako *suplement d'âme*, jako doplněk duše⁴¹, a to v zásadě od **Aristotela** a **Tomáše Akvinského** znamená: jako označení organizace a řádu psychiky, které nejsou vrozené, nýbrž musí být získány (výchovou, zkušeností, kulturou atp.), aby se tak etablovala nadvláda rozumu nad méně rozumnými nebo dokonce iracionálními (pudovými) složkami duševního života, a aby takto vytvořený řád dostal přirozený charakter, čili jde o řád, který mohutnost rozumu dává celému

³⁸ Jakkoli se na první pohled může zdát, že koncept „mentality“ je silněji spojen s představou psychologických, resp. sociálně psychologických charakteristik jednání a rozhodování **skupin** a jejich členů, s analýzou motivací, vzorců jednání a stereotypů těchto skupin, kdežto pojem „habitus“ jakoby více poukazoval na vnější znaky projevu určitých individuí, na komplex postojů a zvyků **jednotlivých osob**, na soubory jejich sociálních a kulturních praktik, difference mezi oběma pojmy nejsou tak velké. Většinou se jedná o spíše autorskou volbu termínu pro jednu, metodologicky i teoreticky podobnou badatelskou perspektivu. Proto je možné oba termíny chápat jako synonyma, pokud chceme zdůraznit především podobnou metodologickou intencí. Jediný výraznější rozdíl mezi oběma pojmy spočívá v tom, že pojem „habitus“ používá zejména „po-bourdieuovská“ sociologie, kdežto o mentalitách se hovoří spíše v etnologii a historiografii.

³⁹ Srv. např. HILLMANN, K. H., 1994: *Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart: Kröner, str. 317.

⁴⁰ „Profesní“ podobně jako „politický“ habitus je chápán jako nejzákladnější souvislost zjištělných dispozic a impulsů, vzniklých výchovou, vzděláním, zkušeností a stykem s příslušným prostředím (politickým nebo pracovním) a jeho poměry, které mají pro vytváření habitu strukturující sílu (např. pro občanskou angažovanost, nebo nedůvěru k politice, pro klientelismus, autoritářství atp.) – srv. FUCHS-HEINRITZ, W., R. LAUTMANN, O. RAMSTEDT, H. WIENOLD, 1994: *Lexikon zur Soziologie*. Opladen: Westdeutscher Verlag, str. 262.

⁴¹ Srv. BERGSON, H., 1947: *Dvojitý pramen morálky a náboženství*. Praha, str. 170.

duševnímu životu a který vládne i nižším složkám duše. Podle Aristotela neměla mít tato vláda charakter despotie, nýbrž přirozenosti⁴², tj. něčeho zcela zniterněného a „samozřejmého“.

Proto může „habitus“ připomínat představu *zvyku jako druhé přirozenosti*⁴³, ale je třeba ho od „zvyku“ odlišovat, vzdor vší jejich historické příbuznosti, a to zejména s ohledem na zřetelně neuvědomovaný a převážně rutinní charakter „zvyku“. Už **Max Scheler** v první třetině XX. století ukazoval, že nárůst jednání, která probíhají na základě zvyků (návyků), charakterizuje proces stárnutí: celý den je zvyky rozčleněn, zvyky organizován i naplňován: počínaje snídaní, nákupem novin, cestou do práce, skladbou stravy atd. *Zvyk je železná košile*, jak praví přísloví, a v tomto smyslu znamená oslabování tvořivosti, neutralizaci vnímání, zkracování času a unitarizaci světa.

Je otázkou, zda „habitus“ můžeme chápat jen jako kontrapozici k těmto charakteristikám, třeba jako trvalé vytváření sebe sama sebou samým, jako spontánní nebo i sebereflektující sebereprojekci.

V dějinách filosofie se základem úvah o habitu a jeho tematizaci nejčastěji stávala snaha o **přechod** od antropologie k **etice**⁴⁴, od pojetí člověka k pravidlům, normám a institucím způsobu jeho života v pospolitosti. Původně jde v obou případech o antropologické pojmy, které ovšem v oblasti etiky ztrácí svou neutralitu – špatné zvyky (návyky jako třeba kouření nebo alkoholismus) jsou zde postaveny proti „ctnostem“ (dvornost, vstřícnost, skromnost, statečnost ... atp.).

Bourdieu si uvědomoval původ pojmu „habitus“ u Aristotela a sv. Tomáše, kde měl pojem velice blízko k představě „mentality“, chce však jeho obsah *znovu promyslet*. Stal se mu údajně prostředkem, jehož prostřednictvím usiloval teoreticky i metodologicky *uniknout dichotomii bezsubjektového strukturalismu a* (tehdy převládající – M. H.) *filosofie subjektu*, byl mu místem *zprostředkování mezi strukturou a praxí*⁴⁵, cestou, umožňující *právě tak intelektualistickou jako mechanickou analýzu poměru mezi aktéry a světem*⁴⁶.

Pojetí habitu u Pierra Bourdieu rostlo z dvojího zdroje: byl to jednak výklad „myšlenkových návyků“ (*mental habit*), které historik umění Ervin Panovsky použil pro svůj výklad vztahu mezi gotickou architekturou a scholastikou, jejíž francouzský překlad Bourdieu opatřil předmluvou a k jejímž problémům se vrátil ve studiích k sociologii symbolických forem⁴⁷, jednak z pojmu „habitus“ jako označení *systému zniterněných vzorců, které umožňují vytvářet všechny typické myšlenky, vněmy a jednání určité kultury – a jenom její*, jak pojem v generativní gramatice rozvíjel Noam Chomsky⁴⁸.

Habitus byl pro Pierra Bourdieu pojmem středu, prostředníkem mezi *individuem a společností*⁴⁹, mezi *strukturou a praxí*⁵⁰, mezi *objektivismem (à la Levi Strauss) a subjektivis-*

⁴² Srvn. ARISTOTELES, 1947: *Etika Nikomachova*, I, 13; 1102 a 26 a násl., Praha: Leichter.

⁴³ Srv. FUNKE, G.: heslo *Natur, zweite*, in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 6, Basel: 1984, str. 484–489.

⁴⁴ Zde jen na okraj upozorněme na strukturní analogii tohoto pojetí ke shora prezentovanému výkladu „národního charakteru“ v pojetí W. Wundta.

⁴⁵ BOURDIEU, P., 1994: *Soziologie der symbolischen Formen*. Frankfurt a. M.

⁴⁶ BOURDIEU, P., 1992: *Rede und Antwort*. Frankfurt a. M., str. 29.

⁴⁷ Viz pozn. č. 7.

⁴⁸ Srv. BOURDIEU, P., 1997: *Zur Genese der Begriffe Habitus und Feld*. In: P. Bourdieu *Der Tote pack der Lebenden*, Hamburg, str. 61 a násl.

⁴⁹ BOURDIEU, P., 1922, str. 43.

*mem (à la Sartre)*⁵¹, mezi minulostí a budoucností, svobodou a nutností, exterioritou a interioritou, mnohostí a jednotou, podvědomím a vědomím atp., zejména však mezi rozumem a cítěním.

Pro porozumění habitu u Bourdieu jsou důležité jeho charakteristiky rozhodujících znaků tzv. kulturního kapitálu: ten se nedá *ani zdědit ani delegovat*, je vytvářen v procesech vzdělání osobnosti, má *inkorporovaný* charakter:... *je to vlastnictví, které vytváří bytostnou součást osobnosti;... z vlastnictví se salo bytí...*⁵², v tom smyslu, že ctnosti (čest, poctivost, pracovitost, toleranci, demokratičnost atp.) je třeba chápat jako akumulovanou, předem vykonanou „práci“ na vlastní morálce. Poukaz na „inkorporovanost“ habitu a pojetí ctnosti jako výsledku „morální práce“ ovšem možnosti výzkumu přesouvají výrazně na pole kvalitativních, spíše antropologických nebo psychologických než sociologických analýz, schopných přesně zachycovat rozdíl mezi proklamací ctností a jimi integrujícím způsobem jednání.

Odtud pak může být vyloženo, jak v určité společnosti dochází k vytváření různých životních způsobů, k formulaci a prosazování zájmů, k formám řešení konfliktů.

5. Národní povaha česká a v Čechách

Snaha řešit problém národní povahy má v našem prostředí dlouhou tradici⁵³. V explicitní a propracované podobě se odvíjí od Palackého a jeho teze o *stýkání, potýkání a pronikání* s německým živlem: svým poukazem na rozdíly v substanciálně pojatém národním charakteru Němců a Slovanů (resp. Čechů) byla totiž v poslední instanci silně „metalistická“⁵⁴.

Jak známo, Palackého výklad údajně *přetrvávající povahy Slovanů* má dva zdroje: Herdera a „Rukopisy“. Na jejich základě pak mohl Palacký hovořit o slovanské **svobodomyšlnosti** a **demokratičnosti**, v Čechách údajně trvale zápasící s germánským aristokratismem a feudalismem (přičemž není nezajímavé si povšimnout, že Němci jsou u něho charakterizováni jako vlastně středověký národ, přičemž zejména mladý Palacký měl proti středověku řadu dobových předsudků); a dále o bytostném slovanském **pacifismu** (... *Slovan nechtěl vý-*

⁵⁰ Viz pozn. č. 41.

⁵¹ BOURDIEU, P., 1987: *Sozialer Sinn. Kritik der theoretischen Vernunft*. Frankfurt/M: Suhrkamp, str. 97.

⁵² Srv. BOURDIEU, P., 1997: *Die verborgenen Mechanismen der Macht*. Hamburg, str. 49–79.

⁵³ Jen připomeňme nejznámější tituly: Ferdinand PEROUTKA, *Jací jsme* (1924); Jiří MAHEN, *Knížka o českém charakteru* (1924); Emanuel CHALUPNÝ, *Národní povaha československá* (1932, původně 1907) a *Úkol českého národa* (1910); J. PATOČKA, *Co jsme a co nejsme* (1965); *Co jsou Češi? Soubor textů k českým dějinám a české filosofii* (1994). Vedle nich lze zmínit např.: O. JOZÍFKA (pod pseudonymem Josef DYRHON), *Jaký je zděděný charakter českého národa* (1903); F. V. KOLÁTORA, *Poznejme svoji českou povahu* (1905), Karla ČAPKA a Emanuel RÁDLA, *O podstatě češství* (novinářská diskuse, 1918); J. L. FISCHERA, *Válečné obavy* (1918), J. HOLEČKA, *Národní moudrost* (1919) A. NOVÁKA, *Těžká kniha* (1924), V. SOBOTKU, *Masarykův realismus a dnešní problémy českého nacionalismu* (1924), I. A. BLÁHU, *O české národní povaze* (1924); F. V. KREJČÍHO, *Češství* (1931), J. DURYCHA, *Češství v Evropě* (1928) a *Česká intelektualita* (1937), F. KOVÁRNU, *Česká strážlivost a český pathos* (1940), E. STEINA, *Čeští historikové o charakteru národa* (1946), L. RADIMSKÉHO, *Rub a líc našeho národního programu v atomovém věku* (1959), M. HOLUBA, *O národní povaze české* (1965), I. JELÍNKA, *Malý národ s velkými myšlenkami* (1968) Z. SUDU, *O národní povaze české* (1971), P. PITHARTA, *Pokus o vlast: Bolzano, Rádl, Patočka a my v roce 1979* (1979); J. PEŠKOVU, *Problém tradice a jejího vlivu na národní charakter* (1983), K. SEVERU, *Kdy a co nás kazilo* (1985), P. KRÁLE, *Být Čech* (1986), P. TIGRIDA, *Jací jsme, když je zle* (1986), J. MEZNÍKA, *O české malosti – a také velikosti* (1988), J. JEDLIČKU, *České typy aneb Poptávka po našem hrdinovi* (1992). A nepochybně by bylo možné uvést ještě mnoho dalších.

⁵⁴ Srv. k tomu např.: HAVELKA, M., *Má pojem národní povaha ještě nějakou poznávací hodnotu?* In: Vilém Prečan, (vyd.): *Překračování hranic aneb zprostředkovatel*. Brno: nakl. Doplněk, str. 87–100.

bojů a sám se stěží bránil, toužil po míru a snadno podléhal cizincům...), o slovanském **anarchismu** a **nesvornosti** (... láska ke svobodě jim nedávala porozumění pro nutné podmínky svobody. Nedovedli vůbec z přílišné svobodomyslnosti své síly dobrovolně soustředit a podřídit společným účelům. Slovan při vši nábožnosti, prostoduchosti a jemnosti zůstával svéhlavý a urputný. Nepřál panství silnějšího svazku státního, uznával jen obec, zavrhoval národní jednotu...), ale také o **konservatismu** (Palacký hovoří o patriarchálních mravech, důrazu na život obecní, Slovan údajně ...na všech žádal stejný konservatismus. Nucení ke změnám, vraceli se Slované vždy znova ku starým zvykům), **rovnostářství** (protože nestrpěl stavovských rozdílů, nepřiznával Slovan ani vynikajícím jednotlivcům příslušného vlivu a byl na odpor rychlému šíření kultury...), **kulturním synkretismu** (Slované, chtějíce se udržeti, musili přijmout mnoho římského a německého – jinde mongolského – do svého národního života, neboť jejich státní a společenské zřízení bylo vhodné jen pro národ pokojný a politicky nevypělý), a v neposlední řadě také **náboženskosti**⁵⁵. Enumerovat „slovanské vlastnosti“ v Palackého díle by však bylo možné ještě dále, zde jsem chtěl připomenout ty nejznámější, které se ovšem v publicistice opakovaně vrací.

Snaha nacházet v jednotlivých rysech národního charakteru základ historických konfliktů a zároveň i důvod politických pnutí, vidět v nich zprostředkující člen mezi bohatstvím historické látky a možnostmi jejího zobecňujícího výkladu patří u Palackého k charakteristickým rysům jeho prací. Seřazování historických událostí do většího celku totiž předpokládá nalezení té jejich komponenty, jež v delších časových horizontech, v odlišných dobách a v nestejných situacích konstituuje a ovlivňuje chování i jednání české (resp. slovanské) komunity. V poukazu na „národní povahu“ se tedy jednalo o možnosti **podpůrné** formulace **vnitřních kontinuit dění** na základě podobnosti reakcí, o substanciálnější určení jednotlivých historických událostí a případně i jejich legitimizační sílu (jak je teze o *stýkání, potýkání a pronikání* až dodnes většinou chápána).

Význam, který Palacký charakterologickým vysvětlením (zejména rysem nesvornosti a anarchismu, toho, že Slované zpravidla hynou hříšným nedostatkem jednoty a autority a neuvědomují si, že v každém pokroku humanity je zapotřebí vedle svobody také spolčování a spolupůsobení, jež bez jisté autority není možné,⁵⁶ přikládal, podtrhuje například také ten fakt, že třeba jednu a tutéž pasáž z dopisu (dnes už neznámému adresátovi z roku 1843) o gramatických hádkách znovu použil Palacký ještě v roce 1872 ve stati „O roztržce v národu českém“ v souvislosti s výkladem sporu mezi Staro- a Mladočechy: „Znám já tuším lépe než jiní vlastenci starý ten nezpůsob Čechův, ba Slovákův, že rady svých starších, kterékoli jim není po chuti, neposlouchají, aniž považují, že v každé hromadě lidu, která cokoli hodného vyvésti chce, potřebí jest především autority, jednoty a kázně. Nedostatek tento jest od věkův i příčinou a hlavní známkou věčné naší nedospělosti politické. Jiní slovanští kmenové proto

⁵⁵ Srv. k tomu FISCHER, J., 1926: *František Palacký o minulosti pro přítomnost*. Praha: Národní osvobození, str. 16–22. Je přitom zajímavé, že v prvních verzích třetího, tzv. „husitského dílu“ *Dějiny národa českého* z roku 1850 a ještě ve *Stručném přehledu dějin českých z roku 1861* se Palacký pokoušel husitství vykládat nacionalisticky, bojem slovanství s němečtstvím, kdežto v definitivní redakci *Dějiny* z let 1870–72 se už husitství vykládá jinak, z **českého pojetí křesťanského života**, kdežto národní ráz husitství je tu pozdějšího původu: národní princip byl probuzen nábožensky. Palacký v tom neviděl rozpor, neboť jak boj slovanství s němečtstvím – tj. nacionální výklad husitství, tak boj proti absolutní autoritě církve – tj. výklad nábožensko – mravní pro něj spadaly pod jeden a tentýž nejvyšší princip Palackého pojetí (jen českých?) dějin, jímž byl *zápas demokracie s aristokracií (absolutismem)*.

⁵⁶ PALACKÝ, F., *O roztržce v národu českém* (1875). In: Františka Palackého Spisy drobné, I, Spisy a řeči z oboru politiky. Praha: Bursík a Kohout, 1898, str. 412.

již zahynuli, my pak ještě hyneme. Téměř zoufávám, kdykoli rozjímám na myslí osudnou tuto povahu národa svého. – Pokud v této věci neoblíbíme sobě proměny, nadarmo bude usilování naše, nemnohých a nesvorných, proti mnohým a svorným; prodlužujeme snad jen sami krutý zápas ke vlastní bolesti své, konečné záhuby přece uchrániti se nemohouce⁵⁷...“

To, co je zde podle Palackého zdrojem politického konfliktu, je tedy více samotná národní povaha, slovanská neschopnost podřídit se ukázněně obecnější a individuálním zájmům nadřazené myšlenky národní emancipace přežití, a méně konkrétní diferenciaci ekonomických, sociálních a politických zájmů jednotlivých skupin a tříd národa.

Souvisí nepochybně se specifickými deficity českého národního vzestupu v XIX. století (středoevropská forma industrializace⁵⁸, diskontinuita národních dějin, koexistence s vyspělejší společností německou, stratifikační „neúplnost“ české společnosti⁵⁹ atp.) a s tím spojeným pocitem národního ohrožení, že se vnímání jednotného národního charakteru stalo na poměrně dlouhou dobu rozhodujícím směrem úvah o národní identitě. Od posledních desetiletí XIX. století byly všechny tyto problémy shrnovány pod nadpis „česká otázka“, tj. otázka historického smyslu existence, kulturní produktivity i historicko – politických perspektiv češství v nejšířším chápání těchto slov. Ze tří podob odpovědi, skeptické, již formuloval v polovině 80. let H. G. Schauer, (emocionálně ovšem odmítané, nicméně zejména ve XX. století několikrát se navracející)⁶⁰, jednostranně nacionalistické, prosazované tehdy mladočeskou

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ Ta byla oproti západní Evropě nejen opožděná, ale produkovala některé specifické fenomény: „*Na rozdíl od Belgie, Lotrinska a Porúří se druhá evropská průmyslová oblast, která vznikla ve střední Evropě (Slezsko, Sasko, české země a některé země rakouské) obecně vyznačovala nepatrným podílem velkoměst, velkopřemyslu a tomu odpovídajícího proletariátu a naopak velkým podílem drobné produkce, středních firem, maloměst nebo dokonce průmyslovými vesnicemi*“ (Srv.: KŘEN, J., 1990: *Bílá místa v dějinách*. Praha: Lidové noviny, str. 39–40.). V tomto procesu se v Čechách např. vyvinula zcela specifická sociální vrstva tzv. **kovo-zemědělců** (na střední Moravě to byli tzv. **dřevo-zemědělci**), tzn. průmyslových dělníků s dodatečným zemědělským hospodářstvím. Takto individualizovaný sociálně ekonomický vývoj vytvořil odpovídající politické struktury, které byly **nacionalističtější** než v západní Evropě, a taky více maloměstské a velkoselské. V této souvislosti se často upozorňuje zejména na absenci nejvyšších tříd, např. české velkoburžoazie, nebo alespoň na **slabost** jejich vlivu a působení, jako tomu bylo v případě „národní“ šlechty (– ta byla v národním životě sousedního Polska nebo Maďarska nositelkou univerzálnějších – tzn. nikoli jen pragmatických či utilitárních – hodnot a reprezentantem jejich jiné hierarchie), případně na **rozptýlenost** jejich působení a s tím souvisejícího dominantního postavení středních tříd v české společnosti. Pro označení této skutečnosti je nepochybně možné použít obrat „neúplnost“ české společnosti v XIX. století. O Češích se pak hovoří jako o národu „maloburžoazním“ či „středostavovským“, což, jak poznamenal historik Jan Křen, zanechalo svou pečeť i na české kultuře, která je sice údajně... *silná v obecné vzdělanosti, ale také se silným sklonem k průměrnosti a konvenci* (KŘEN, J., 1992: *Historické proměny češství*. Praha, Karolinum, str. 83).

Ještě radikálněji to formuloval ve 20. letech F. X. Šalda, když opakovaně hovořil o *plochosti* českých konfliktů, odkud vyvozoval obecnou *slabost českého románu*, a také filosof Jan Patočka, který v této okolnosti viděl důvody absence *konzervatismu velkého stylu* v české politické kultuře a XIX. století charakterizoval jako etapu *malých českých dějin* (PATOČKA, J., 1980: *České myšlení v meziválečném období*. in: PROMĚNY, XXV, 1, New York, str. 73; *Co jsou Češi. Malý přehled fakt a pokus o vysvětlení*. Praha: Panorama, 1992, str. 115). Pro historickou sociologii by jistě bylo zajímavé sledovat, zda právě odtud nepochází onen zvláštní **český egalitarianismus**, jehož analýza, jak ukazují třeba práce Pavla Machonina (a jeho pojetí minulého režimu jako extrémního spojení egalitářství s přerozdělováním) či Petra Matějů – se dnes zdá nezbytná pro porozumění českému vývoji po II. světové válce (srv. k tomu např. MACHONIN, P.: *Úvod do problémů vertikální sociální mobility 1988–1993*. Přednáška v Masarykově dělnické akademii 21. XII. 1995; MATĚJŮ, P., 1997: *Stáváme se společností středních tříd*. Praha: SoU AV ČR. VEČERNÍK, J., 1997: *Privatizace, formování středních tříd a postoje populace*. Working Papers, Praha: SoU AV ČR. či Petr MATĚJŮ, Klára VLACHOVÁ, Miloš HAVELKA, diskuse v Sociologickém časopise XXXI, 1995, č. 2, str. 215–245).

⁵⁹ Viz předchozí poznámku.

⁶⁰ Viz k tomu např. projev Milana Kundery na sjezdu spisovatelů v roce 1967.

stranou (a rovněž přežívající až do našich dnů včetně svého spojení s liberalismem) se jako nejproduktivnější nakonec ukázala moralizující odpověď Masarykova. Je možné ji vykládat jako pokus o pozitivní vyplnění prostoru národních hodnot, vyprázdňeného krátce předtím demytologizujícím bojem rukopisným, a zároveň jako kritiku základů tehdejší české politiky vůbec a mladočeské zvláště, usilující formulovat nové integrující základy české identity a české politiky, ale zároveň i nové, výchovně mobilizující ideje pro český charakter.

Sociologickou podobou problému národní povahy (a české otázky) se pak začal zabývat sociolog Emanuel Chalupný, který se zároveň k Palackého mentalistické perspektivě vrátil v mnohém ohledu více než kdokoli jiný.

Základem zkoumání národní povahy u Chalupného byl výklad individuálních vědeckých, uměleckých, náboženských, politických atd. výkonů jednotlivých národů a jejich reprezentantů, případně také výklad historických pohybů a změn, (které tyto výkony vyjadřují, popisují, symbolizují atd.), a to s ohledem na jejich zvláštní národní jedinečnost a neopakovatelnost, a v souvislosti s určitým specifickým, jen pomalu se měnícím základem češství⁶¹.

Chalupný v otázkách národní povahy viděl autentičtější a vědecky odůvodněnější řešení tzv. „české otázky“⁶², než byl Masarykův výklad jednotného humanistického smyslu českých dějin, předložený v jeho tetralogii (Česká otázka, Naše nynější krize, Jan Hus a Karel Havlíček). Ve srovnání s Masarykem, pro kterého do sféry její positivity patřila také **realita idejí**, a to dost bezprostředním způsobem, Chalupný chápal pojem „pozitivity“ silněji v původním comtovském smyslu, a vedle širokých souborů sociálního a kulturního materiálu zahrnoval do svých úvah i „naturalistická“ fakta (pocházející z geografického a klimatického prostředí života). Comtovskému východisku pak také odpovídalo Chalupného metodologické přesvědčení, že k relevantním charakteristikám jednotlivých národů se nedostaneme jen opakováním postupných kroků přírodovědního modelu indukcionismu (na cestě empirie – komparace – generalizace), ale všiml si i *sociální dynamiky* v národní povaze, jejich proměn v čase: *empirické poznání národních povah dlužno doplnit poznáním historickým*.

Kromě toho navíc požadoval, aby se *přesně odlišovala národní povaha sama od zevnějších vlivů, jimiž proměny její bývají dotčeny..., neboť ony... národní vlastnosti, v kterých mají převahu takzvaná mentalita, temperament, náklonnost a jiné tendence vnitřního života duševního (...), jsou živlem sociálně psychologickým; naproti tomu vlastnosti, jež se týkají výhradně určité objektivované složky kultury (politiky, náboženství, umění atd.), jsou živlem sociologickým. Vývojový poměr jejich po stránce kvalitativní lze označit jako neustálý vzrůst živlu sociologického: objektivované výtvořky kulturní vývojem národa se stále množí, zesilují a zvelebují, kdežto subjektivnější vlastnosti sociálně psychologické jsou poměrně stálější...*⁶³.

⁶¹ Chalupný se zdál být problematikou národní povahy téměř posedlý. Psal také, i když bez většího ohlasu, o národní povaze jihoslovenské, německé atd., a na základě „rázu krajiny osídlení a společenských kontaktů se dokonce snažil rozlišit různé kulturní oblasti Čech, jimž údajně odpovídají různé typy mentality, personifikovatelné v osobnostech, které z toho kterého kraje vzešly: „...kulturní typ se nejprve vytvořil na jihu, geologicky a geograficky nejjednotnějším, tedy nejčastěji opakujícím shodné rysy a vtiskujícím je v obyvatelstvo. Odtud vzešli Štítný, Hus, Žižka, Chelčický, Čelakovský, Aleš, Schweiger, Bílek, Březina, Sova, Kaizl, Suk, Nedbal. Typ jihočeský kloní se značně k dumavosti, hloubavosti, mystice, v praxi k vášnivě energii; nepostrádá české vnímavosti pro rozmanité vlivy, ale tíhne, nejvíce z typů českých, k prostotě a velkým liniím, jsa tak nejbližší k typu slovensko-moravskému...“ Podle Chalupného kromě toho existují ještě typy mentality severočeské, východočeské a středočeské, které se mu dále dělí na *pražský* a *venkovský* atd. (Srv. CHALUPNÝ, E., 1907: *Národní povaha česká*. Praha: nákladem vlastním, str. 43–44.)

⁶² tj. otázky po smyslu, možnostech a povaze češství v moderním světě.

Z kulturních výtvorů, které podle Chalupného nejzřetelněji stabilizují specifické rysy národní povahy, to byl zejména jazyk, a to jako *nezbytná spojka života společenského*, a zároveň i *pokladnice tvorby kulturní*⁶⁴; například český přízvuk na první slabice se Chalupný snažil spojit s údajnou *českou anticipativností*, s českou schopností ideových „rozběhů“ za současné neschopnosti jejich dokončování, tedy s údajným mentálním deficitem sociální a politické finalizace originálních počátků: *Čech není originálem v nejpůvodnější podobě; dejte mu však popud a on sirku rozžehne v plamen. Aby plamen brzy neuhasl, ale potrvál a přinesl užitek, o to se musí postarat zase jiní*⁶⁵.

Je možné považovat za příznačné, že se úvahy o české mentalitě a českém národním charakteru objevují zejména v souvislosti se změnami historicko politickými, třeba v době **získání** státní samostatnosti po první světové válce, kdy se problém národní identity začal klást zásadně jiným způsobem, než jak tomu bylo na konci XIX. století, v době bojů o českou emancipaci v multinacionálním Rakousku-Uhersku. V tom smyslu, že už třeba takovou roli nehrál starší problém „vychovatelnosti“ (socializace) národa Havlíčkovou a Masarykovou „drobnou prací“ a „nepolitickou politikou“, ale kdy se spíše začalo jednat o samostatné a odpovědné politické jednání samo. V té době počala zřetelně vystupovat také potřeba kritické národní sebereflexe jako předpokladu jiného druhu socializace. Výrazně byla formulována právě u Ferdinanda Peroutky, a sice v jemné, přesto však jednoznačné distanci od emfatického pojetí češství u Masaryka a zároveň i ve zřetelném odporu k pozdějšímu kýčovitému zjednodušování jeho díla.

*„S ohledem na Masarykovu formulaci náboženského smyslu českých dějin Peroutka postřehoval: Kdyby bylo pravdou, že reformační tradice udržela se u nás pod pobělohorským popelem až do počátku minulého století a že našim buditelům stačilo prostě na ni navázat jako na cosi živého a obecně známého, ukazovalo by to na jiné složky naší povahy... Masarykovi se tu stalo, co se stává moralistům a kazatelům, že se dívají do dějin jako do zrcadla a spatřují v hladině plynoucích roků obrážet se svou vlastní tvář... Kdyby byla většina národa podobna Masarykovi, nepochybuji, že by byl národ v době nejnovější podnikl nějaký náboženský převrat...;... Rčení, že jsme národem Husa a Komenského nepraví nám o naší dnešní povaze pranic, a mělo by být pokutováno, chceme-li se dostat k vážnému pochopení skutečného a přítomného národního charakteru. Slavnostními řečníky zdůrazňovaná okolnost, že jsme dětmi Žižkovými, je čímsi naprosto bezvýznamným proti závažné a senzační okolnosti, že jsme dětmi spořádaných občanů z dob vlády Františka Josefa*⁶⁶.“

Ve výčtu českých pokusů o konstrukci substance českého národního charakteru by se neměl přehlédnout pokus brněnského sociologa Arnošta I. Bláhy o konstrukci mentality českého sedláka⁶⁷, v určitém smyslu navazující na reflexe české národní povahy z prvních let samostatné existence československého státu, zejména Peroutkovy⁶⁸, Mahenovy, Chalupného

⁶³ CHALUPNÝ, E., 1932: *Národní povaha československá*, díl I, Národní filosofie československá. Praha: nákladem vlastním, str. 22, 23 a 134.

⁶⁴ C. d., str. 27.

⁶⁵ Srv. c. d. str. 72. Tuto tezi se pak Chalupný snažil doložit opravdu dlouhou řadou konkrétních – někdy i velice kuriózních – příkladů. Vrozené „anticipativní vlastnosti“ českého charakteru pak odhaloval např. ve způsobu hry českého šachisty Oldřicha Durase, ale třeba (i když své mínění později korigoval), také u Masaryka: „*Duch bohatý a zajímavý, ale vnitřně chaotický, plný náběhů, ale nedodělaný... Postavte jej do kteréhokoli oboru, všude projeví pozoruhodné postřehy, ale nikde neprovede dokonalé dílo*“ (srv. c. d., str. 117).

⁶⁶ Srv. PEROUTKA, F., 1991: *Jací jsme. Demokratický manifest*. Praha, str. 54, 64 a 8.

⁶⁷ BLÁHA, A. I., 1926: *Sociologie dělníka a sedláka*. Brno.

a J. L. Fischera, pokoušející se ovšem problematiku mentality posunout blíže k problémům světového názoru.

Otázka české národní povahy se v moderních českých dějinách několikrát navrátila, někdy více akademicky, jindy žurnalisticky. Samo o sobě téma nepochybně svědčí o mezerách ve vědomí národní identity, případně o deficitech národního sebevědomí, ale přehlédnout by se neměly ani jeho mobilizační funkce

Ještě po únoru 1948 vyšla např. deskriptivně pojatá, materiálově poměrně obsáhle dokumentovaná a dnes poněkud kuriózně působící studie ing. Jiřího Kohouta *Jaké schopnosti má náš lid*⁶⁹, pokoušející se (s odvoláním na Bělehrádka, Mukařovského a Vaněčka) prezentovat *povahu českého národa a lidu... jako... celistvou strukturu, organicky členitý to celek kladných a záporných jednotlivin*⁷⁰, jejíž průzkum je údajně důležitý pro plánovitý charakter poválečného budování a jeho kolektivní ráz. Tato struktura je podle svého autora podmíněna evropským a středoevropským *sociologickým prostředím...* a polohou Čech v Evropě jako geograficky uzavřeného vnitrozemského státu. Specifikační role pak údajně hrají *sousedství Čech s Německem, ...nevelká početnost obyvatelstva a silná hustota osídlení*, přirozeně centralistická *organizace země České*, což vše považuje Kohout za znaky sociálně statické, a vedle nich pak uvádí ... krátkodobé (politické) i dlouhodobé (historické a kulturní) *dobové tendence* a generační cykly jako znaky sociálně dynamické atp. Odtud pak Kohout enumeruje jednotlivé vlastnosti jako pracovitost, přizpůsobivost, anticipativnost, kritičnost, kulturní ctižádost, nesvornost, demokratičnost, individualismus atd.

Důležité je rovněž připomenout znovuobjevení problematiky národní povahy v polovině 60. let, kdy se po funkcích úvah o národním charakteru začal tázat filosof Jan Patočka: „*Jaký smysl však má ptát se po národním charakteru ve chvíli, kdy jde v Evropě spíš o to, aby se národy staly dějinnou veteší? Bylo by zajímavější položit si otázku, proč u nás bylo na toto téma od devadesátých let vždy znovu napsáno tolik pojednání. Podnětem bylo vždy, že nás někde tlačil střevec. Naše dnešní protestanty trápí, že národ se tak důkladně odprotestantstil. Katolíky, že je nihilistický. Liberály, že nemá dost individualismu. Marxisty, že je indiferentní. Dnes je pravděpodobně hlavním podnětem k těmto otázkám morální ochablost, k níž svým dílem přispěla okupace i tzv. doba kultu...*“⁷¹. Přibližně v této době začal Patočka pracovat na svých výkladech češství pro svou německou přítelkyni, které vyšly v devadesátých letech pod názvem *Co jsou Češi*⁷².

Problém národní povahy se samozřejmě znovu objevil také po roce 1989. Původní formulace (jsme takřikajíc *děťmi Žižkovými*, Dykovými *Čehony* anebo, jak zdůrazňoval Ferdinand Peroutka, *potomky počestných občanů z doby Františka Josefa I?!*) byly tehdy ovšem reformulovány v podobě úvah o morálce minulého režimu, o povaze *šedé zóny* normalizačního období atd.

Nepochybně také existovalo něco jako česká **normalizační mentalita** husákovského období, a zůstává otázkou, co z ní přešlo (anebo nepřešlo) do doby „polistopadové“. (Jak ukázaly některé sociologické výzkumy – pro určité období transformace české společnosti

⁶⁸ Bláha se k Peroutkově koncepci vyjádřil už ve své obšírné recenzi knihy *Jací jsme*, publikované pod názvem *O české národní povaze* ve sborníku *MORAVA* (1926).

⁶⁹ KOHOUT, J., 1948: *Jaké schopnosti má náš lid*. In: MAP, roč. XXII, č. 127, sešit 4, str. 241–272.

⁷⁰ C. d. str. 243.

⁷¹ PATOČKA, J.: *Jací jsme a jací nejsme*. In: *Literární noviny*, XIV, 1965, č. 23, str. 6, Praha, str. 6.

⁷² PATOČKA, J., 1992: *Co jsou Češi. Malý přehled fakt a pokus o vysvětlení*. Praha: Panorama.

v 90. letech platí, že více než jedna polovina (54%) tehdejších českých manažerů seděla v 80. letech na místě zástupce ředitele nějakého národního podniku, pro jehož privatizaci a následné vedení byla většinou důležitější dispozice vysokou mírou sociálního kapitálu (- kontaktů, známostí, úsluh, možností intervence, příbuzenských vztahů, korupce atp.) než vlastní „kapitalistická kalkulace“, snaha o inovace či modernizační představa⁷³. Normalizační mentalita nepochybně rozkvetla v humusu *historického setkání diktatury s konzumní společností*⁷⁴, a souvisela s ní i *mentalita chalupářská*: ta byla rozpoznatelná především svým „kyvadlovým“ životním způsobem mezi životem „weekendovým“ a každodenním, a zároveň i typickými způsoby jednání, budovanými na svébytné hierarchii hodnot, v níž vedle legitimitizační polarizace žitého světa na „my“ a „oni“ (v jejímž důsledku se lenost, hulvátství, neprofesionálnost a rozkrádání mohly vydávat za výraz odboje proti režimu) docházelo k utváření často propracovaných systémů vzájemných úsluh, jdoucích napříč normalizovanou společností a její nomenklaturou.

Analýza přežívání a postavení těchto mentalit v období transformace po roce 1989 by nepochybně přinesla nesmírně zajímavé výsledky, a to jak s ohledem na problémy současné české kultury i politiky, tak s ohledem na **modifikace** (a případně i **znetvoření**) sociálně univerzalizujících principů trhu, privatizace, demokracie, právního státu atd. V devadesátých letech minulého století se ale českou mentalitou ve zcela jiné perspektivě zabýval převážně v Anglii působící sociální antropolog Ladislav Holý v knize **Malý český člověk a skvělý český národ**⁷⁵.

Holý vidí problém české mentality v těsné spojitosti s otázkou národní identity a národní kultury, v mnohém ohledu je v Holého výkladech dokonce není možné ani navzájem odlišit. Jeho přístup je interpretativní a zdůrazňuje konstruktivistickou povahu lidského světa: nejde mu o nezaujatou deskripci a porovnatelnost faktů, netouží po generalizacích; fakta se pro něho stávají fakty teprve v určitých referenčních rámcích. V nejširším smyslu se mu v knize jedná o ukázání a interpretaci sociální „sebekonstrukce“ polistopadového češství, o chápání vlastní identity jako důsledku i předpokladu české kultury (v nejširším smyslu), a to z pohledu a v projevech jejich aktérů, kteří se snaží dávat konkrétní smysl světu, ve kterém žijí. Východiskem jsou zde proto pojmy, představy a metafory, které se v české kultuře „používají“, které jsou v ní „běžné“ a které v ní platí.

Jinak řečeno: česká kultura je u Holého pojata jako *komplex mlčky sdílených vědomostí, idejí a představ, vyjádřených prostřednictvím systému znaků a symbolů, které Čechům umožňují vzájemně smysluplně komunikovat*⁷⁶, a je nahlédnuta jako základ *mnohosti diskurzů* (tj. *sociálně utvářené komunikace, která vede k produkování „textů“* v jejich nejružnějších výrazových formách), ať už se vytvořily až po pádu komunismu, anebo v něm existovaly jen v nerozvinuté podobě: tj. podle Holého diskurzů *tržního hospodářství, různých forem vlastnictví, demokratického pluralismu, občanské společnosti, životního prostředí, genderových vztahů,*

⁷³ Srv. k tomu např. MATĚJŮ, P., E. HANLEY, K. VLACHOVÁ, J. KREJČÍ, 1996: *Social Stratification in Eastern Europe after 1989 and Circulation of Elites: The Making of Post-Communist Elites in Eastern Europe*, Working Papers, Praha: SoU AV ČR.

⁷⁴ HAVEL, V., 1990: *O lidskou identitu. Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969–1979*. Praha: Rozmluvy, str. 71.

⁷⁵ HOLÝ, L., 2001: *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.

⁷⁶ C. d. str. 18.

*individualismu a nacionalismu, moderní české historie, české a československé státnosti, které mají celospolečenský charakter*⁷⁷. Přitom se mu na základě jeho metodologických principů nejedná o zachycení zvláštnosti v jejich českém chápání, které by je odlišovaly o jejich chápání v jiných postkomunistických zemích, ale právě o výklad procesu jejich konstrukce jako zvláštní kultury.

Z tohoto hlediska je i politika *výrazem daného kulturního systému a každé politické jednání je součástí širšího kulturního kontextu. Kulturní předpoklady a hodnoty, které by samy o sobě neměly být chápány jako politické (...), nevyhnutelně ovlivňují politické jednání...*⁷⁸ a dávají mu smysl. Holý ony shora zmiňované diskurzy analyzuje s ohledem na jejich obsah, pokud se v něm vyjevuje a zviditelňuje to, co může být považováno za základní premisy české kultury, resp. její novodobá specifika: tj. (1) zvláštní český nacionalismus⁷⁹, do protikladu stále silně stavějící stát a národ, a zároveň posilování národního vědomí *proevropskými projevy obhajujícími privatizaci, tržní hospodářství a demokracii* jako autentické národní, případně středoevropské dědictví⁸⁰, (2) potřebu legitimizace politických a hospodářských změn *nápadně častými odkazy k české historii*⁸¹, projevující se mimo jiné v symbolech, připomínaných při událostech (třeba místem a načasováním demonstrací) i (3)... *ostré oddělení veřejných a soukromých zájmů, způsobené téměř úplným zrušením soukromého vlastnictví*⁸² a produkující odlišné typy morálky. Podle Holého sem (4) patří i (symbolické) pojetí svobody, fungující spíše jen mobilizačně než jako volání *po právu vyjádřit individualitu jako základní atribut jednotlivce*⁸³, (5) ambivalentní postoj k emigraci (který se např. diskriminačně projevil v legislativě o restituci majetku, schválené v roce 1991)⁸⁴ a v neposlední řadě (6) také *české egalitářství*⁸⁵, v jehož pozadí podle Holého stojí (nacionalistická) konstrukce jednotlivce především jako součásti národa⁸⁶.

Základní premisy české kultury a způsob, jakým Češi konstruují svoji národní identitu, podle Holého neovlivnily jen pravidla oněch shora vyjmenovaných polistopadových českých diskurzů, „...ale také způsob, jakým v Československu skončila komunistická vláda a jak probíhal proces transformace, který česká společnost nastoupila. /.../ Z tohoto úhlu pohledu musí být česká kultura a ideje, kolem kterých se utváří česká identita, chápány nikoli jako nadčasové a neměnné atributy českého národa, jak se Češi sami vnímají, ale jako konstrukce, které jsou neustále znovuvytvářeny a pozměňovány politickou praxí. Je na ně třeba pohlížet jako na systém navzájem soupeřících hodnot a pojmů, které jsou ve svém celku nekonzistentní a v zásadě si odporují...“

⁷⁷ C. d. str. 11.

⁷⁸ C. d. str. 10.

⁷⁹ Srv. c. d. str. 16: *...odpor proti komunistickému systému se uskutečňoval ve jménu národa a byl konstruován jako národní odboj proti tomu, co bylo chápáno jako útisk ze strany cizí moci..., vzednutí národního citění se... opíralo o vnímání socialismu jako cizího sovětského vetřelce... atp.*

⁸⁰ Tamtéž.

⁸¹ Srv.: *...pro samotné účastníky dostávají události smysl, neboť sdílejí totéž historické povědomí..., které ovšem fakticky není ničím jiným než výsledkem výběru určitých historických událostí, jimž jsou připisovány specifické významy, protože se má za to, že nějak podstatným způsobem přispěly k utváření současnosti...(tamtéž).*

⁸² Tamtéž.

⁸³ Srv. c. d., str. 56.

⁸⁴ Srv. c. d., str. 65.

⁸⁵ Srv. c. d., str. 70–71.

⁸⁶ Srv. c. d., str. 176.

6. Existuje tedy také transformační mentalita?!

S ohledem na předchozí přehled konceptů, perspektiv a řešení lze konečně formulovat návrh odpovědi na hlavní otázku tohoto textu: Je možná sociologie transformačních mentalit?

Na jedné straně nelze nevidět, že pojem „mentalita“, případně „skupinový“ charakter se z badatelského hlediska ukazuje jako mnohoznačný; k výsledkům může vést jen v případě svého obezřetného používání. Nicméně ho však nelze přehlížet nebo dokonce bagatelizovat. V souvislostech analýz „dlouhého času“ nás upozorňuje na prvky kontinuity v procesech kulturních a politických změn, a je možné ho považovat za zvláštní **kulturní filtr** objektivních politických a ekonomických tlaků⁸⁷, dále za mravní a intelektuální **prostředí**, v němž dochází ke kulturně odlišné sedimentaci univerzalizujících idejí⁸⁸, globalizačních tendencí i partikulárních zájmů v tom smyslu, jak jsme na to upozorňovali v úvodu. Zkoumání mentalit souvisí rovněž s tematizací národní **identity**, s **diskurz**y historické sebeinterpretace a jejími konstitutivními **symboly**, ale také s faktickým prosazováním nejrůznějších **skupin**, které spolu se svou zkušeností a představivostí do společenských změn vesly nové charakteristiky.

Pro kritickou sociologii by pak bylo možné stavět otázku, do jaké míry mentalita vzestupující podnikatelské třídy a nové politické elity v procesu transformace ovlivňovala jednání a orientace nejširších vrstev.

Mentalita těchto nových porevolučních sociálních a politických subjektů byla nepochybně po celá devadesátá léta jednou z výrazně působících složek veřejného života, druhou bylo přežívající působení funkčních složek kulturního a zejména sociálního kapitálu starého režimu, vliv předrevolučních hodnotových orientací, tendencí k nepragmaticky, tj. ideologicky zpevnovaným formám reakcí i způsobů rozhodování a vymezení prostoru společenské zodpovědnosti, které do nové společnosti přenášely staré vrstvy stranické a státní byrokracie. Právě tento poslední moment se zdá zatím málo prozkoumaný.

Povahu transformačních mentalit a jejich proměny je možné tematizovat na nejrůznějších úrovních, z nichž některé s povahou nosných subjektů transformace sice souvisí dost zásadně, neboť jsou jejím důsledkem (sexuální chování, role v rodině atp.), ale zároveň ji ovlivňovaly minimálně, kdežto jiné jsou s ní bytostně spojeny (chápaní identity, veřejnosti, mravních závazků atp.).

Otevřenou otázku také zůstávají jednak enumerace dominujících znaků transformační mentality a dále, do jaké míry byla tato mentalita produkována národní kulturou a je v tomto smyslu jedinečná, do jaké míry je dodatečným a doprovodným následkem proběhnuvších změn, a to by pak znamenalo: do jaké míry je takřikajíc společná nebo alespoň podobná ve všech středoevropských transformujících se postkomunistických společnostech.

⁸⁷ Jedním z nejtipějších poukazů intervence skupinových „mentalit“ v politice je konstatování rakouského sociálně demokratického politika Maxe Adlera, který o Rakousko – Uhersku hovořil jako o „absolutismu zmírňovaném bytostně rakouským nepořádkem“.

⁸⁸ Třeba v tom smyslu, ve kterém německý sociolog Arnold Gehlen na počátku šedesátých let poukazyval na sociální a kulturní *pohyblivost na stacionárním základě*.

Empirické posouzení rozdílů a shod ve skupinových mentalitách, tak jak se projevují v oblasti životních strategií, životních a celospolečenských hodnot a osobnostních rysů

Milan Tuček

Rozbor vychází z konceptu skupinových mentalit, který byl diskutován v úvodní přehledové stati M. Havelky, především pak z trochu deklarativní výzvy k využití tohoto konceptu při zkoumání chování různých sociálních skupin v transformačním období.

Stejně jako v ostatních empirických rozborech zahrnutých do této publikace jde vlastně o (sekundární) analýzu dat z výzkumu, který nebyl zaměřen na zkoumání mentalit. Tentokrát jde o zpracování některých tematických oblastí z výzkumu „Aktér 2001“, které se nám zdály příhodné pro aplikaci konceptu skupinové mentality.

Výzkum „Aktér 2001“ byl součástí projektu „Jedinec a společnost v procesech transformace a globalizace“ (záměr FF UK číslo 1) řešeného na FF UK, vedoucí výzkumného týmu J. Buriánek. Terénní šetření proběhlo v listopadu 2001.

Velikost vyšetřeného souboru 1518 respondentů. Šlo o kvótní výběr z české populace ve věku 18–60 let (věkové skupiny, pohlaví, vzdělání, region). Realizace v terénu: Universitas, konsorcium pro užitou sociologii.

1. Možné projevy „skupinových mentalit“ a jejich národní „etalony“

I když přehled využití pojmu „skupinová mentalita“ v sociologických rozborech společnosti prokázal, že jde o frekventovanou kategorii, o jejíž vypovídací hodnotě nemůže být pochyb, přeci jen, s výjimkou Riesmana, šlo o kategorii víceméně intuitivní, navíc většinou vázanou na jedinou skupinu, kterou byl národ. I my s tímto pojmem budeme pracovat trochu intuitivně s tím, že bude vlastně analyzovat (verbální) **projevy mentality**, jak byly zjištěny v uvedeném dotazníkovém šetření.

Abychom mohli posoudit „míru skupinovosti“, je třeba získat představu o situaci v celku (zkoumané) populace – něco, co jsme pracovníčně označili jako „národní etalon“ daného projevu skupinových mentalit. Tento „etalon“ má vlastně dvě podoby. První představuje „průměrné hodnoty“ projevů mentality za celek zkoumané populace, druhá pak strukturu daného projevu na tomto celku (model faktorové analýzy).

a. Individuální strategie, životní zásady, přesvědčení

Téma životních strategií je organickou součástí výzkumů sociální struktury a mobility. Operacionalizace pro dotazníkové zjišťování, která v baterii otázek staví proti sobě vždy dvojici možných strategií či zásad, byla, pokud je nám známo, v českých výzkumech poprvé užitá v roce 1995 ve výzkumu Transformace a modernizace (SoÚ AV ČR, tým pro výzkum sociální struktury). S určitou obměnou položek baterie bylo téma životních strategií začleněno jak do rozsáhlého šetření Deset let transformace české společnosti (viz připravovaná publika-

ce Dynamika české společnosti na přelomu tisíciletí, která vyjde na jaře 2003 ve SLONu), tak do výzkumu „Aktér 2001“. Životní strategie, jak ukážeme dále, jsou skupinově diferencované a jsou zjevně jedním z projevů odlišných skupinových mentalit.

Ve výzkumu „Aktér 2001“ baterie otázek zahrnovala 12 dvojic výroků (viz následující tabulka) a byla respondentovi položena s tímto vysvětlením: „Každý z nás se ve svém životě orientuje podle určitých zásad. Když uvážíte svou životní zkušenost, kterému z uvedených přístupů k řešení životní situace dnes spíše dáváte přednost?“

Tabulka 1a: „Národní etalon“ strategií a zásad

	Průměr*	Odch.
Žít pokud možno na jednom místě/ Měnit bydliště podle potřeby	2,30	1,16
Spoléhat se hlavně na sebe/ Využívat kontakty a známosti	2,47	1,05
Být věrný své firmě/ Zkusit pracovat ve více firmách	2,87	1,19
Trvat vždy na svém/ Přizpůsobit se ostatním	2,88	0,85
Usilovat o řídicí postavení, funkci/ Vyhýbat se jakékoli řídicí funkci	3,13	1,13
Osamostatnit se, podnikat/ Být zaměstnancem	3,16	1,28
Obětovat volný čas na sebevzdělávání/ Ve volném čase se hlavně pobavit	3,24	1,03
Snažit se být známý, být lidem na očích/ Snažit se být nenápadný	3,27	0,97
Věnovat se hlavně práci/ Věnovat se hlavně rodině	3,32	1,00
Vychovávat děti přísně/ Vést děti demokraticky, tolerantně	3,39	1,02
Žít skromně a šetrně/ Dopřát si příjemný život	3,43	1,02
Vstoupit do politiky/ Držet se od politiky co nejdál	4,17	1,01

* pětibodová škála 1–5 mezi slovně označenými póly
Zdroj: Aktér 2001

Polarizace názorů: Všechny položky měly na celku populace víceméně normální rozložení odpovědí, takže průměry charakterizují převažující strategie. Hodnoty rozptylu jsou srovnatelné a pohybují se okolo jednoho bodu, z čehož plyne, že tendence ke shodě na jediné strategii, kterou naznačuje normální křivka rozložení odpovědí, je v celku populace přeci jen omezená.

Počínaje „věrností k firmě“ a konče „snažit se být nenápadný“ se průměr statisticky významně neodchyluje od „neutrální“ odpovědi (ani první, ani druhý přístup k řešení, na obou přístupech něco je). Překvapivé je, že mezi tyto nerozhodnutelné strategie se zařadil názor na zastávání řídicích funkcí: v období před rokem 1989 nepochybně převažovala obecná neochota zastávat řídicí funkci – funkce byla často spojena s nutností politicky se angažovat, nebo alespoň s vyjádřenou loajalitou k režimu, s nomenklaturními pravidly obsazování a schvalování funkcí, přitom však s nevýraznými mzdovými rozdíly, atd. Zrušení nomenklatury a především výrazný nárůst příjmů v kategorii řídicích pracovníků a také zvýšení pravomocí a možnosti rozhodování posunulo „zastávání řídicí funkce“ směrem k žádoucím strategiím.

Podobně překvapivé je, že v celku populace nepřevážil názor, že výhodné pro život je „být nenápadný“, který se Čechům obvykle připisuje jako „národní vlastnost“ (nebo přesněji jako relikv „čtyřiceti let života v socialistickém systému“).

Jinak podle očekávání mírně převážila „rodina“ nad „prací“, „demokratická výchova“ nad „autoritativní výchovou“, „spotřeba“ nad „askezi“. O více než půl bodu došlo k odmítnutí „protektce“ ve prospěch vlastních schopností.

Potvrdila se velká neochota lidí měnit místo bydliště a velmi výrazně se projevil negativní vztah k angažovanosti v politice.

Faktorová analýza strukturovala oblast strategií a zásad následujícím způsobem. Připomínáme, že díky kolmé rotaci jde o navzájem nezávislé dimenze. K extrakci faktorů byla užitá metoda hlavních komponent, k určení počtu faktorů užitá kritéria vlastní hodnota větší než 1. Procento vyčerpané variance (54,8%) dokládá, že kromě vydělených faktorů zde působí ještě řada dalších momentů, které ve svém výsledku skládají názorové spektrum dotázané populace.

Tabulka 1b: Výsledek faktorové analýzy (po rotaci Varimax)

	1. faktor	2. faktor	3. faktor	4. faktor
Usilovat o řídicí funkce	,79			
Být známý	,73			
Vstoupit do politiky	,65			
Podnikat	,63			
Věnovat se hlavně práci	,41		,37	
Věrnost firmě		,68		
Přísnost na děti		,63	,34	
Žít na jednom místě	-,36	,55		
Trvat na svém			,73	
Spoléhat na sebe			,68	,39
Sebevzdělání ve volném čase				,79
Žít skromně				,54
Vyčerpaná variance: 54,8%	20,8%	11,9%	11,1%	10,9%

Zdroj: Aktér 2001

Pojmenování faktorů:

1. faktor: **Kariéra**, mobilita, sebeprosazení (schopnosti, aktivita,...)
2. faktor: **Konzervatismus**, stabilita
3. faktor: **Sebedůvěra**, morálnost
4. faktor: **Vědomý asketismus** (protestantská etika?)

b. Sebehodnocení schopností a charakterových vlastností

Ve výzkumu „Aktér 2001“ byl učiněn pokus doplnit obvyklé sociodemografické charakteristiky hodnocením vlastní osoby, a to ze dvou hledisek: sebehodnocením vlastních schopností řešit životní situace a sebehodnocením osobnostních rysů. Stejně jako v případě strategií předpokládáme, že tato sebehodnocení je možné považovat za jeden z projevů skupinové mentality.

Schopnosti byly zjišťovány položkami, které jsou uvedeny v tabulce 2. Baterie otázek byla uvozena následujícím textem: „Kdybyste měl sám sebe charakterizovat, co je pro Vás z následujících vlastností typické?“.

Tabulka 2: „Národní etalon“ schopností

	Průměr*	1.faktor	2.faktor
Schopnost zvládnout neúspěch jako poučení pro příště	2,14	,39	,52
Schopnost i sklon stavět si jasné a přitom dosažitelné cíle	2,20	,79	
Silná sebedůvěra, pocit a víra, že události svého života si člověk v podstatě určuje sám	2,27	,69	
Schopnost vyhledávat, přijímat a využívat informace o svém výkonu (zpětná vazba)	2,30	,41	,58
Schopnost "nasazení", aktivní práce dlouhé hodiny s menším než normálním množstvím spánku	2,33	,44	,36
Schopnost vyhledat promyšlené a přiměřené riziko jako stimulaci šancí (ne hra na jistotu, ne hazard)	2,44	,66	
Schopnost dlouho strpět nejasnou a velmi proměnlivou existenční situaci, umět "žít v provizoriu"	2,72		,81
Vyčerpaná variance: 51,2%		30,5%	20,7%

*škála: 1 velice typické, 2 do určité míry typické, 3 jen málo typické, 4 takový nejsem. Směrodatná odchylka v rozmezí 0,70–0,85.

Zdroj: Aktér 2001

Z porovnání průměrných hodnot plyne, že dotázaní jako celek oceňují svoje schopnosti umírněně. S výjimkou schopnosti „žít v provizoriu“, kterou má, podle vlastního vyjádření, jen velmi málo lidí, průměrný Čech považuje uvedené schopnosti pro sebe za „do určité míry typické“. Rozdíly mezi průměry (s výše uvedenou výjimkou) jsou na hranici statistické významnosti. Dá se říci, že mezi uvedenými schopnostmi se lidé více hlásí k obvyklým věcem (zkušenost, cíle) než k méně obvyklým (informace, riziko). Signifikantně odlišný je tudíž pouze převládající pocit potřeby jistoty, představa, že vlastní schopnost vyrovnat se s nároky moderní dynamické společnosti není dostatečná.

Pojmenování faktorů:

1. faktor: **Cílevědomost, sebedůvěra**

2. faktor: **Adaptabilita, pružnost**

Osobnostní rysy (charakterové vlastnosti) byly zjišťovány jednak specifickou otevřenou otázkou, která využívá grafického znázornění odpovědí pomocí kruhových výsečí, jednak pomocí baterie položek. V druhém případě šlo o víceméně původní seznam protikladných dvojic vlastností – analogický způsob formulace otázek, jakým byly zjišťovány strategie. Vzhledem k určité novosti jak tématu, tak jeho operacionalizace, uvádíme celé znění otázky: „Zajímalo by nás, jak vidíte Vy sám sebe, jak byste se charakterizoval (následuje „koláč sebehodnocení“). Na danou otázku je možno odpovědět i pomocí následujících stupnic, které by Vás mohly charakterizovat, a to z hlediska vždy trochu protichůdných vlastností (žádnou z uvedených charakteristik přitom nepovažujeme ani za vysloveně dobrou, ani za špatnou).“

Tabulka 3a: „Národní etalon“ charakterových vlastností

	průměr*	směr.odch.
Veselý, optimistický / Smutný, pesimistický	2,29	1,01
Rodinný typ / Workoholik, člověk práce	2,37	1,01
Společenský / Uzavřený, samotářský	2,38	1,07
Spořivý, šetrný / Rozhazovačný, štědrý	2,65	,99
Aktivní, průbojný / Pasivní, vyhýbající se konfliktu	2,79	1,08
Idealista, zaměřený na vyšší hodnoty a cíle / Pragmatik, respektující převážně praktické, materiální zájmy	3,18	1,07
Riskující / Opatrný	3,33	1,04
Pohodlný, líný / Činorodý, podnikavý	3,51	1,03
Zaměřený na minulost / Zaměřený na budoucnost	3,67	0,94

*pětibodová škála s označením 1–5 mezi slovně určenými póly
Zdroj: Aktér 2001

Je možné konstatovat, že dotázaní reprezentující českou populaci se v průměru hodnotí pozitivně v tom smyslu, že verbálně přejímají (naplňují) ideál „vhodného partnera, spolupracovníka“. U sporných věcí – idealista/pragmatik, riskující/opatrný, průbojný/vyhýbající se konfliktům, šetrný/štědrý zaujímají lidé v průměru střední, neutrální pozici.

V souvislosti s uvedenými výsledky nutně vzniká zásadní otázka: Má smysl průměrný (národní) charakter, pokud nemáme k dispozici nějaký „evropský etalon“ či porovnání s jinými „národními etalony“? Má nějakou poznávací hodnotu konstatování, že průměrný Čech je podle svého vyjádření veselý, rodinný, ..., více optimistický než aktivní...? Tuto otázku jsme si mohli položit i u ostatních „národních etalonů“. „Absolutní“ údaje o rozložení odpovědí či jejich základní popisné statistiky mají nepochybně určitou vypovídací schopnost sami o sobě jako projev „národní mentality“. Důležité jsou také z hlediska dalších kroků analýz: porov-

Tabulka 3b: Výsledek faktorové analýzy (po rotaci)

	1. faktor	2. faktor	3. faktor
Veselý, optimistický / Smutný, pesimistický	,81		
Rodinný typ / Workoholik, člověk práce		,77	,31
Společenský / Uzavřený, samotářský	,81		
Spořivý, šetrný / Rozhazovačný, štědrý		,73	
Aktivní, průbojný / Pasivní, vyhýbající se konfliktu	,63	-,34	
Idealista, zaměřený na vyšší hodnoty a cíle / Pragmatik, respektující převážně praktické, materiální zájmy			,68
Riskující / Opatrný	,41	-,64	
Pohodlný, líný / Činorodý, podnikavý	-,36		,62
Zaměřený na minulost / Zaměřený na budoucnost	-,42		,44
Vyčerpaná variance: 58,4%	25,3%	18,9%	14,2%

Zdroj: Aktér 2001

nání „skupinových mentalit“ vycházející z faktorových analýz (průměrných faktorových skóru) je vztaženo právě k „národním etalonům“ (odchylka od „nulové“ hodnoty).

Pojmenování faktorů pomocí jednoho pólu (typ osoby):

1. faktor: „americký selfman“ („úspěšný mladý muž/žena“)
2. faktor: „hospodyňka, pan Novák“
3. faktor: „pružný pracant“

c. Ideální charakterové vlastnosti – projekce

Zařazení této projektivní otázky mezi verbální projevy skupinových mentalit mělo za cíl doplnit nepochybně individuálními dispozicemi zatížené odpovědi získané sebehodnocením o rovinu, kde výpověď lidí vychází z odlišných schémat. Přenesení charakterových vlastností do podoby ideálu by se, podle našeho názoru, mělo více vázat na „skupinová přesvědčení“. Otázka byla položena následujícím způsobem: „Které z následujících vlastností považujete za nejvíce a které za nejméně důležité pro výchovu dětí?“. Dotázaná osoba měla vybrat maximálně pět nejdůležitějších a pět nejméně důležitých vlastností (bez určení pořadí).

Tabulka 4: „Národní etalon“ ideálních charakterových vlastností a jejich strukturace (výsledek faktorové analýzy po rotaci Varimax)

	Průměr*	S.odch	1.fak	2.fak	3.fak	4.fak
c. Pracovitost	,56	,56	,44		-,31	
a. Dobré chování	,56	,59	,49			
d. Odpovědnost	,53	,57			-,55	
l. Poctivost	,47	,58		-,48		
h. Rozhodnost, vytrvalost	,35	,59			-,55	
o. Ohleduplnost	,28	,58				,58
j. Nesobeckost	,14	,60				,66
f. Tolerance	,08	,69	-,52			,31
g. Hospodárnost, šetrnost	,05	,62	,49			
b. Nezávislost	,05	,69	-,44			
e. Představitost, fantazie	-,08	,70	-,60			
k. Poslušnost	-,10	,65	,39		,55	
m. Soutěživost	-,20	,70		,57		
n. Schopnost vynikat se	-,33	,70		,70		
i. Náboženská víra	-,60	,62		-,33	,50	-,48
Vyčerpaná variance: 40,3%			12,0%	10,3%	9,4%	8,5%

*škála: nevíce důležité=1, nejméně důležité=-1. Dotázaný měl vybrat maximálně 5 nejdůležitějších vlastností (72% jich zvolilo pět), a 5 nejméně důležitých (pouze 30% vyjmenovalo pět vlastností, alespoň tři 60%).
Zdroj: Aktér 2001

Průměrné hodnoty ukazují na prioritní postavení tradičních ctností, zahrnujících navíc „dobré chování“. Zařazení této položky, která vyjadřuje očekávané a vyžadované plnění

role „vychovaného dítěte“ (nezlobí ve škole, zdraví sousedy...), mezi nejdůležitější je nejspíš daní za zvolenou projektivní situaci. Na opačném pólu je s velkým odstupem „náboženská víra“, což nepochybně vyplývá ze stupně sekularizace společnosti. Další nejméně pozitivní vlastností je „schopnost vyznat se“, která je zjevně považována za nemorální. Odmítnutí „soutěživosti“ má patrně jiné důvody. Ty spočívají v nucené volbě – v konkurenci ostatních vlastností se tato vlastnost jevila méně důležitá. Podstatné zjištění je na jedné straně nezařazení „poslušnosti“ mezi prioritní výchovné ctnosti (odmítnutí tradice autoritativního výchovného modelu), na druhé straně však i nezařazení „představitosti, fantazie“ (nepřijetí modernity).

Pojmenování faktorů (pomocí obou pólů):

1. faktor: **Tradiční ctnosti dělného lidu x (post)moderní ideál**
2. faktor: **Morální zásady x schopnost uspět, prosadit se**
3. faktor: **Slabá x silná individualita**
4. faktor: **Mezilidské vztahy x „desatero přikázání“**

d. Individuální (rodinné) životní hodnoty a orientace

Mezi projevy skupinových mentalit jsme zařadili také tradiční spektrum životních hodnot a orientací. Na rozdíl od obvyklého postupu zjišťování pomocí intenzity významu (sudé či liché škály důležitosti) každé položky v baterii, který se s menšími obměnami používá v českých výzkumech hodnot od poloviny osmdesátých let, ve výzkumu „Aktér 2001“ dotázaní určovali pořadí. („Uspořádejte, prosím, hodnoty uvedené na kartách podle toho, jakou jim přiřadíte důležitost ve Vašem životě.“)

Požadavek uspořádat vyjmenované hodnoty podle důležitosti zavedl do výsledku trochu odlišnou metriku, než obvyklé hodnocení s užitím čtyř či pětibodové škály významnosti. Nebylo totiž možné přiřadit více položkám stejnou hodnotu (význam), což by řada dotázaných asi provedla s tím, že takto to více odpovídá jejich názoru. Tím nepochybně došlo ke snížení stability výpovědí v čase (reliability) – při opakovaném položení otázky by nejspíš došlo ke změnám v pořadí (nikoli však zásadním). To, že určení pořadí donutilo dotázané diferencovat mezi všemi položkami, má za následek výraznou vnitřní strukturaci dané oblasti hodnot a mírně překvapivé pořadí v „národním etalonu“ (propad vzdělání, přehledu o světě,...).

Na prvních místech se s velkým odstupem umístila práce a rodina. Zde bylo navíc důležité, že zatímco u významu práce panuje mezi lidmi velká shoda, význam rodiny již není tak jednoznačný (viz rozdíly ve směrodatné odchylce). Překvapivě vysoké je umístění „volnočasové seberealizace“. Je to jedno z dalších potvrzení proměn hodnotových orientací v české společnosti v posledním desetiletí ve prospěch individualizace života, svobodné volby aktivního prožívání.

Pojmenování faktorů s komentářem:

1. faktor: **Rodina** splývá se spořádanou domácností a je v protikladu s cestováním po světě a nezávislostí (tradiční pohled: rodina = ztráta individuální svobody „dělat si, co chci“).
2. faktor: **Zájem o veřejné dění**, informovanost a všeobecný přehled je v protikladu s „užíváním si života“ (luxusu, zájmům a intimních vztahů) – opět tradiční pohled z jedné strany odsuzující spotřební orientaci, z druhé strany zpochybňující smysl veřejných aktivit, zájmu o politiku.

Tabulka 5a: „Národní etalon“ individuálních životních hodnot (pořadí podle průměrů)

	Průměr*	Směr.odch.
Mít zajímavou a užitečnou práci	4,20	2,86
Žít pro svou rodinu a děti	4,32	3,50
Mít čas na vlastní zájmy a koníčky	5,85	2,89
Být v dobré kondici	6,04	3,24
Dosáhnout uznání v tom, co dělám	6,11	3,28
Být sám sebou, nezávislý na názorech ostatních	6,21	3,40
Mít co nejvyšší vzdělání a kvalifikaci	6,69	3,83
Mít v pořádku domácnost	6,88	3,66
Prožít hluboký emocionální nebo sexuální vztah	7,60	3,55
Mít informace a všeobecný přehled, rozumět světu	8,18	3,22
Cestovat, poznávat svět a lidi v něm, jiné kultury	8,64	3,10
Užívat si pohodlného, luxusního života	9,17	3,54
Zapojit se všude tam, kde jde o druhé, o veřejné zájmy, charitu	10,41	2,87

* velikost statistické chyby průměru je plus minus 0,08 až 0,10 v závislosti na směrodatné odchylce, což znamená, že v některých položkách se pořadí překrývá (např. 1. a 2., 3. a 4., aj.).

Zdroj: Aktér 2001

Tabulka 5b: Matice faktorových zátěží po ortogonální rotaci (55,6% vyčerpané variance)

	1. faktor	2. faktor	3. faktor	4. faktor	5. faktor
Život pro rodinu a děti	-,78				
Pořádek v domácnosti	-,78				
Mít informace, přehled		,64			
Starat se o druhé		,60			
Užívat si pohodlí		-,55			
Zajímavá práce			-,65		
Co nejvyšší vzdělání			-,59		
Hluboký citový vztah		-,33	,57		
Dosáhnout uznání				-,59	
Cestovat po světě	,48			,53	
Být sám sebou, nezávislý	,36		,37	,47	
Být v kondici					-,82
Mít čas na zájmy		-,36		,42	,52
Vyčerpaná variance 55,6%	14,3%	11,7%	11,5%	9,3%	8,8%

Zdroj: Aktér 2001

3. faktor: **Práce** je vázána na vzdělání (kariéra, pocit společenské užitečnosti) a je v protikladu s citovými vztahy a nezávislostí (opět tradovaný konflikt: kariéra versus osobní volnost).

4. faktor: Poznávání světa je spojeno s prostorem pro **volnočasové aktivity** a je vázáno na individualismus a na neusilování o společenské uznání.

5. faktor: **Být v kondici** (zde asi ve významu zdravý?) je v protikladu zájmu o volnočasové aktivity (?): asi odpovědnost za své zdraví, které je nutné pro pracovní aktivity.

Důležitá zjištění, která zpochybňují obvyklá „klišé“:

- Rodina není v protikladu k práci, k zájmu o věci veřejné, volnočasovým aktivitám.
- Práce není v protikladu k volnočasovým aktivitám.

e. Celospolečenské hodnoty (charakteristiky společenského systému)

Podobně jako pro projektované osobnostní rysy je možné i pro celospolečenské hodnoty předpokládat, že jsou daleko méně vázány na individuální či rodinnou situaci, a že tudíž mají více předpokladů pro to, aby se v nich projevil „skupinové mentality“ (v tomto případě nejspíš ve zvýšené míře i „skupinové zájmy“).

Pro zjišťování postojů populace k charakteristikám systému bylo využito obvyklé baterie položek, avšak bylo opět vyžadováno jejich jednoznačné uspořádání podle důležitosti, kterou jim dotázaná osoba přikládá (pořadí). I když určení pořadí může, podobně jako v případě orientací ve vlastním životě, vytvářet pro část dotázaných „metriku“, která neodpovídá jejich vnímání rozdílů mezi uvedenými charakteristikami, dotazování bylo bezproblémové.

V okamžiku, kdy došlo pomocí pořadí k bezprostřednímu porovnání obvykle čtyřbodovou škálou důležitosti hodnocených charakteristik společenského systému, tzn. že ne všechno bylo důležité, se ukázalo, že prioritní postavení zaujímá „svoboda jednotlivce“ (viz výše zmíněný individualismus). Pak následují tři charakteristiky spojené s „vnějškovými“ principy fungování společnosti. Na posledním místě je „vnitřní“ princip fungování, před ním se umístil ne zcela konzistentní (vzhledem k ostatním položkám – viz i výsledek faktorové analýzy) požadavek „seberealizace“.

O různosti názorů svědčí relativně vysoká směrodatná odchylka, která je navíc téměř shodná pro všechny „systémové“ charakteristiky. Různost názorů se promítla i do vysokého počtu (tří) faktorů, které navíc mají podobnou „váhu“ (procento vyčerpané variance).

Tabulka 6: „Národní etalon“ celospolečenských hodnot a jejich struktura (výsledek faktorové analýzy po rotaci Varimax)

	Průměr	S.odch.	1. faktor	2. faktor	3. faktor
Svoboda jednotlivce	3,08	1,71	-,61		,44
Zákonnost	3,35	1,58	,73		
Sociální spravedlnost	3,44	1,76			-,98
Demokratičnost	3,46	1,59		,83	
Možnost seberealizace pro většinu lidí	3,77	1,74	-,43	-,67	
Společenská morálka	3,87	1,73	,71		
Vyčerpaná variance: 71,0%			28,1%	21,5%	21,3%

Zdroj: Aktér 2001

Pojmenování faktorů (protipóly):

1. faktor: **Konzervatismus versus liberalismus**
2. faktor: „**Veřejná sféra**“ versus **individualismus**
3. faktor: **Socialismus versus liberalismus**

2. Porovnání „skupinových mentalit“ vyjádřených pomocí průměrných faktorových skóre

Každá z výše uvedených oblastí postojů, které považujeme za možné projevy „skupinových mentalit“, je určitým způsobem strukturována. Tato struktura zjištěná faktorovou analýzou dává možnost odhlédnout od dílčích názorů (hodnotových orientací) a zabývat se hlubšími (obecnějšími, konzistentnějšími, skutečně internalizovanými, ...) postoji (přesvědčeními), které by, podle našeho názoru, měly mít blíže k tomu, co jsme označili jako „skupinovou mentalitu“.

Samozřejmě existuje řada sociálních či sociodemografických skupin, u kterých by bylo možné předpokládat, že se mezi sebou výrazně odlišují svojí „mentalitou“. Bylo by také možné postupovat obráceně a k výrazně odlišným „mentalitám“ hledat její sociální nositele. To vše je otázka dalších speciálně zaměřených empirických výzkumů, ve kterých by byla skupinová mentalita hlavním výzkumným tématem. V naší sekundární analýze se pokoušíme o první datové přiblížení, a tak jsme testované skupiny zvolili tím nejjednodušším způsobem:

- muži/ženy (rodová či genderová mentalita);
- generace („polistopadová“ generace versus generace jejich rodičů);
- socioprofesionální skupiny (podnikatelé, manažeři, zaměstnanci, dělníci, vyšší odborníci).

a. Genderová mentalita

Ve všech sledovaných oblastech (projevů mentality) se statisticky významné rozdíly mezi muži a ženami objevily pouze v následujících faktorech:

- „mužské“ strategie: **kariéra** (1. f), **sebedůvěra** (3. f);
- „ženské“ charakterové vlastnosti: „**hospodyňka...**“ (2. f);
- „mužský“ ideál osobnosti: **schopnost prosadit se** (2. f);
- „ženské“ životní hodnoty, orientace: **tradiční rodinné hodnoty** (1. f).

Jde o jistě očekávanou rodovou rozdílnost či očekávané projevy skupinové mentality. Spíše než toto zjištění je důležité, že ve zbývajících faktorech genderově podmíněné rozdíly nebyly zjištěny, mj. ve schopnostech řešit životní situace a v hodnotách charakterizujících společenský systém. Pravdou je, že náš soubor projevů skupinové mentality nebyl příliš podrobně zaměřen na sociálně psychologické oblasti, ve kterých by se pravděpodobně více? projevy rozdíly rodu. Avšak ve vymezení, které nám poskytl výzkum „Aktér 2001“, se potvrdilo, že skupinová mentalita mužů a žen je si v mnoha ohledech velice podobná (s výjimkou výše uvedených stereotypů, vlastně autostereotypů, protože jde o sebehodnocení).

b. Generační mentalita

Dá se předpokládat, že fyzický věk (životní cyklus) do jisté míry vymezuje mentalitu lidí, navíc v transformačním období, kterým prochází česká společnost po roce 1989, věk re-

prezentuje i zásadně odlišnou generační zkušenost. Proto jsou naše málo četné rozdíly mezi generací, která dospívala až v devadesátých letech, a generací jejich rodičů v projevech (generační) mentality spíše překvapivé. Dokonce se v některých oblastech empiricky nepotvrdily některé často uváděné (auto)stereotypy (kariéra, individualismus, volný čas, průraznost, sebevědomí).

- Strategie „starší generace“: **stabilita** (2. f);
- Charakterové vlastnosti „starší generace“: „**hospodyňka...**“ (2. f);
- Ideální osobnost „mladší generace“: **(post) moderní hodnoty** (1. f);
- Životní orientace „starší generace“: **tradiční rodinné hodnoty** (1. f);
- Hodnoty společenského systému „mladší generace“: **liberalismus** (1. f, 3. f).

Na rozdíl od genderových mentalit se empiricky potvrdilo daleko méně očekávaných generačních rozdílů (autostereotypů). Za zvláštní zdůraznění stojí, že nejsou generačně diferencovány schopnosti řešit životní situace, orientace na kariéru, a především charakterový rys, který jsme označili „úspěšný mladý muž“. Bylo by možné vyslovit hypotézu o přizpůsobení se rodičovské generace, což jsou lidé ve věku 45–55 let, požadavkům transformující se společnosti. Je třeba si uvědomit, že tato generace byla v roce 1989 v nejpříhodnějším věku pro to, aby využila řady možností, ke kterým společenská transformace otevřela prostor.

c. Mentalita socioprofesionálních skupin

Pro sociální postavení jsme zvolili upravenou sociálně třídní kategorizaci EGP. Úprava spočívala v tom, že zvláštní skupinu vytvořili řídicí pracovníci (s výjimkou nejvyššího managementu, který jsme zařadili do skupiny podnikatelů se zaměstnanci) a manuální pracovníci byli rozděleni do dvou skupin: pracovníci ve službách a výrobní dělníci. Vycházeli jsme z předpokladu, že jak řídicí funkce, tak odlišnost v oblasti manuální práce by mohly najít odraz v různé skupinové mentalitě (tradované stereotypy). Tento předpoklad se částečně ve výsledcích potvrdil.

Tabulka 7: Průměrná faktorová skóre v socioprofesionálních skupinách ve vybraných dimenzích

	Systém	Hodnot. orientace	Strategie			Vlastnosti	Schopnosti
			Kariéra	Sebe-důvěra	Sebe-rozvoj		
	Liberalismus × socialismus	Zájem o veřejné dění				„Hospodyňka“	Cílevědomost
Podnikatelé*	-,44	-,12	-1,03	-,20	,05	,55	-,80
Samostatně činní	-,23	,06	-,56	-,20	,08	,43	-,45
Řídicí pracovníci	-,10	-,07	-,45	-,04	-,13	,25	-,34
Vyšší odborníci	-,24	-,40	-,13	,05	-,50	,02	-,46
Technici	-,12	-,13	,04	-,02	-,21	-,16	-,02
Administrativa	,06	,08	,16	,18	,11	-,12	,14
Pracovníci služeb	,02	,09	,25	,32	,09	-,21	,31
Průmysloví dělníci	,31	,34	,25	-,06	,36	,01	,24

* podnikatelé se zaměstnanci a nejvyšší management

Zdroj: Aktér 2001

Jak dokládá přehled výsledků, tak většina odvozených faktorů, které v našem vymezení představují projevy „skupinových mentalit“, je vskutku vázána na socioprofesionální příslušnost. V několika málo faktorech upravená kategorizace EGP funguje jako čistý pořadový (stratifikační) znak (v souvislosti se vzděláním, s rozhodovacími pravomocemi, s jistotou postavení na trhu práce, se samostatností) – viz tabulku 7.

Kromě očekávaných (auto)stereotypů –heslovitě – dělníci: socialismus, nezáměr o kariéru, sebevzdělávání, nízká cílevědomost – podnikatelé a manažeři: vzestup, cílevědomost, liberalismus – vyšší odborníci: seberozvoj, zájem o veřejné dění, cílevědomost, se ukázaly i některé méně očekávané souvislosti či rozdíly mezi socioprofesionálními skupinami. Za povšimnutí stojí relativně nízký zájem vysokoškolsky vzdělaných odborníků o vzestup, velmi nízká sebedůvěra pracovníků ve službách (ve srovnání s dělníky – možná rodová podmíněnost?), výrazná podobnost skupiny samostatně činných s řídicími pracovníky (není zahrnut nejvyšší management), vzájemná odlišnost středních a vyšších odborníků (zásadní vliv vysokoškolského vzdělání). Všechny uvedené rozdíly či shody mají logické vysvětlení, které souvisí s obsahem a charakterem práce (složitostí práce, jak ji užívá P. Machonin v souhrnném sociálním statusu), případně se vzděláním a také s převažujícím zastoupením mužů nebo žen v dané skupině. Zvláštní pozornost si zaslouží „profil“ podnikatelů, který je vskutku výrazně odlišný od všech ostatních (i od skupin relativně blízkých právě složitostí práce).

Ostatní zjištěné statisticky významné rozdíly mezi projevy skupinových mentalit:

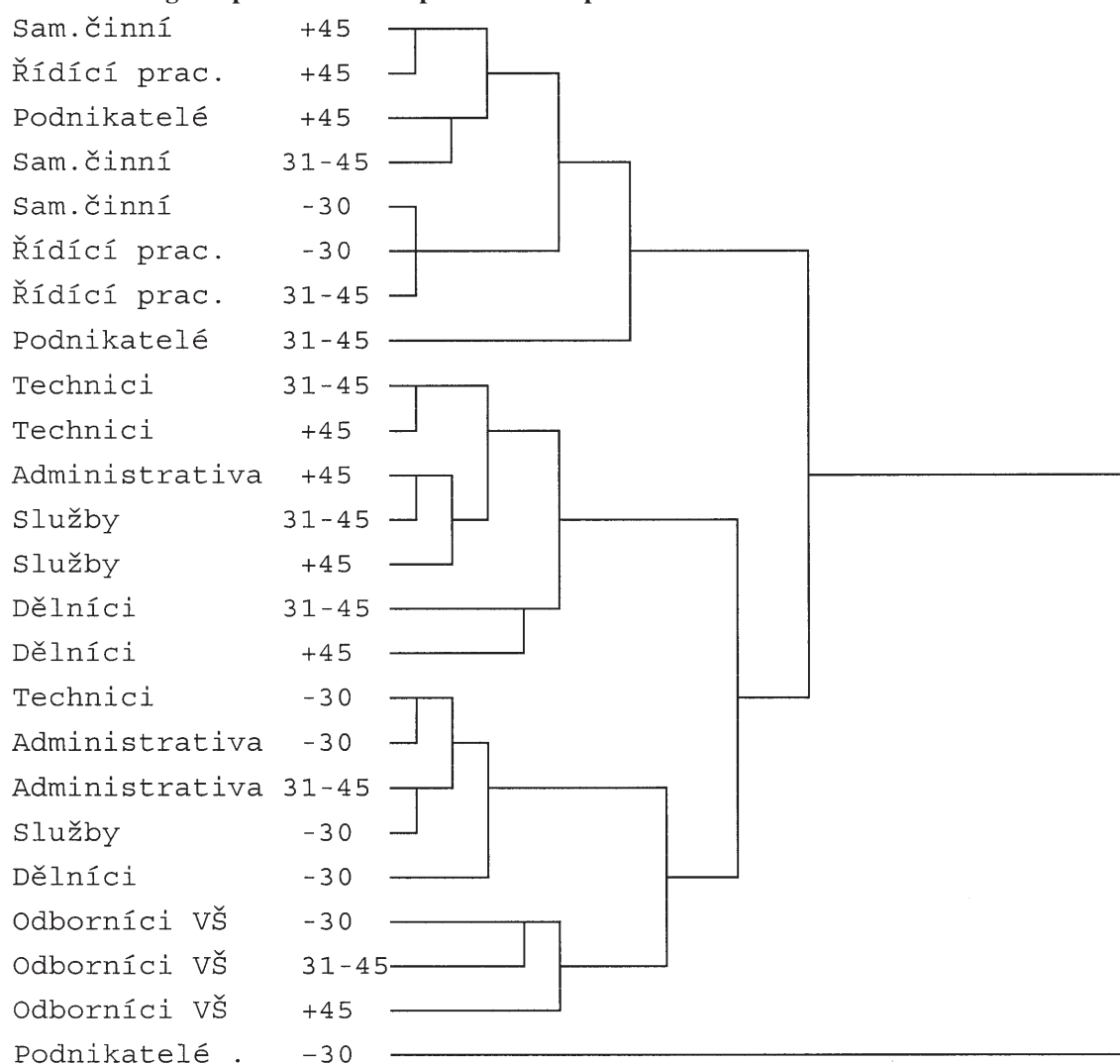
- ❑ Hodnotové orientace „**rodina**“: vyšší odborníci (-,30) – služby (,22)
- ❑ Hodnotové orientace „**práce, vzestup**“: řídicí pracovníci (,28) – služby (-,24)
- ❑ Hodnotové orientace „**volný čas, poznávání**“: vyšší odborníci, samostatně činní (,24) – služby (-,15)
- ❑ Ideální charakter „**tradiční ctnosti**“: vyšší odborníci (-,27) – dělníci (,20)
- ❑ Ideální charakter „**morální zásady**“: vyšší odborníci (,30) – podnikatelé (-,33)
- ❑ Ideální charakter „**silná osobnost**“: vyšší odborníci (,40) – samostatně činní (,25) – dělníci (-,12)
- ❑ Ideální charakter „**mezilidské vztahy**“: **administrativa (,24) – technici (,16) – podnikatelé, dělníci (-,16)**
- ❑ Vlastní charakterové vlastnosti „**úspěšný mladý muž**“: **podnikatelé (,42) –samostatně činní (,17) – dělníci (-,27)**
- ❑ Vlastní charakterové vlastnosti „**pružný pracant**“: podnikatelé (,77) – samostatně činní (,38) – administrativa, služby (-,17)

Uvedený přehled odlišností mezi socioprofesionálními skupinami zahrnuje jak očekávané (auto)stereotypy, tak méně očekávané projevy skupinových mentalit. Všechna uvedená zjištění mají logickou interpretaci a v tomto ohledu nejsou nijak zvlášť překvapivá. To, co je pro naše úvahy o mentalitách podstatné, je empirické potvrzení řady podstatných skupinových odlišností, které jsou vysvětlitelné v kategoriích skupinové mentality.

3. Podobnost či odlišnost socioprofesionálních skupin v souhrnu projevů skupinových mentalit

K posouzení souhrnného působení projevů skupinových mentalit jsme využili model hierarchické klastrové analýzy. Socioprofesionální skupiny jsme navíc rozdělili podle věkových kohort, čímž jsme se pokusili vnést do zkoumané problematiky časovou dimenzi (stabilitu skupinové mentality v čase). Z výše provedených analýz sice víme, že existují generační stereotypy, které tento přístup záměny dynamiky vývoje generačním srovnáním zpochybňují, ale vzhledem k tomu, že nemáme srovnatelné údaje z více časových bodů, tak jiná možnost aproximace stability nebyla k dispozici.

Graf 1: Dendrogram podobnosti socioprofesionálních skupin

Zdroj: Aktér 2001

Do klastrové analýzy vstoupily následující projevy skupinových mentalit: Životní hodnoty a orientace, strategie, ideální charakterové vlastnosti a osobnostní rysy podle vlastního

sebehodnocení (průměry faktorových skóre v kategoriích upraveného EGP rozdělených navíc podle věku do 30 let, 31–45 let, více než 45 let).

Klastrová analýza prokázala a) vysokou názorovou homogenitu (stabilitu v čase) vysokoškolsky vzdělaných odborníků, b) mírně generačně podmíněnou mentalitu řídicích pracovníků, samostatně činných a podnikatelů se zaměstnanci, kteří ovšem postupně vytvořili jedno seskupení, c) výrazně více generačně podmíněnou (nestabilní) mentalitu skupin středních odborníků, administrativních pracovníků a obou skupin manuálních pracovníků.

Za pozornost stojí, že a) hodnoty a postoje mladé generace zaměstnanců (různé kvalifikace a vzdělání) jsou blízké skupině vysokoškolsky vzdělaných odborníků, b) že nejpodstatnějším dělítkem je řízení, samostatnost v rozhodování, podnikání na straně jedné a zaměstnanecký status na straně druhé.

Zjištěná fakta jsou nepochybně ovlivněna volbou oblastí, ve kterých jsme sledovali projevy skupinové mentality, a také operacionalizací těchto oblastí v daném výzkumu. Přesto výsledek je až překvapivě konzistentní a znovu potvrzuje nosnost konceptu skupinových mentalit.

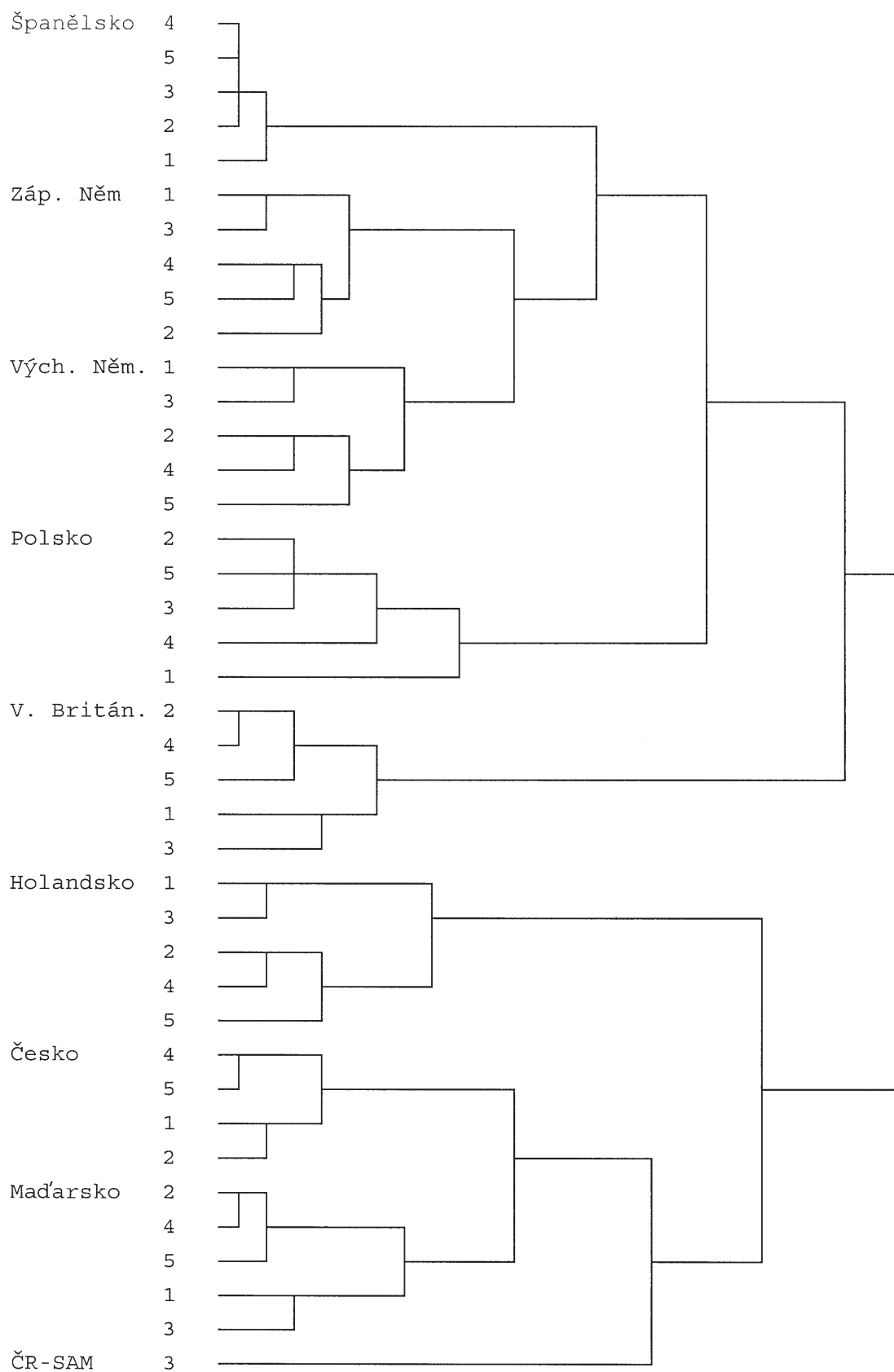
Na závěr bychom chtěli naše zjištění z národního šetření podpořit sekundární analýzou dat z modulu „Sociální nerovnosti 1999“ z mezinárodního projektu ISSP.

Informace o projektu ISSP jsou dostupné v Datovém archivu SoÚ AV ČR. Z důvodů určitého zjednodušení jsme analýzu provedli jen na osmi vybraných evropských zemích (z nich byly čtyři postkomunistické, včetně východních zemí Německa).

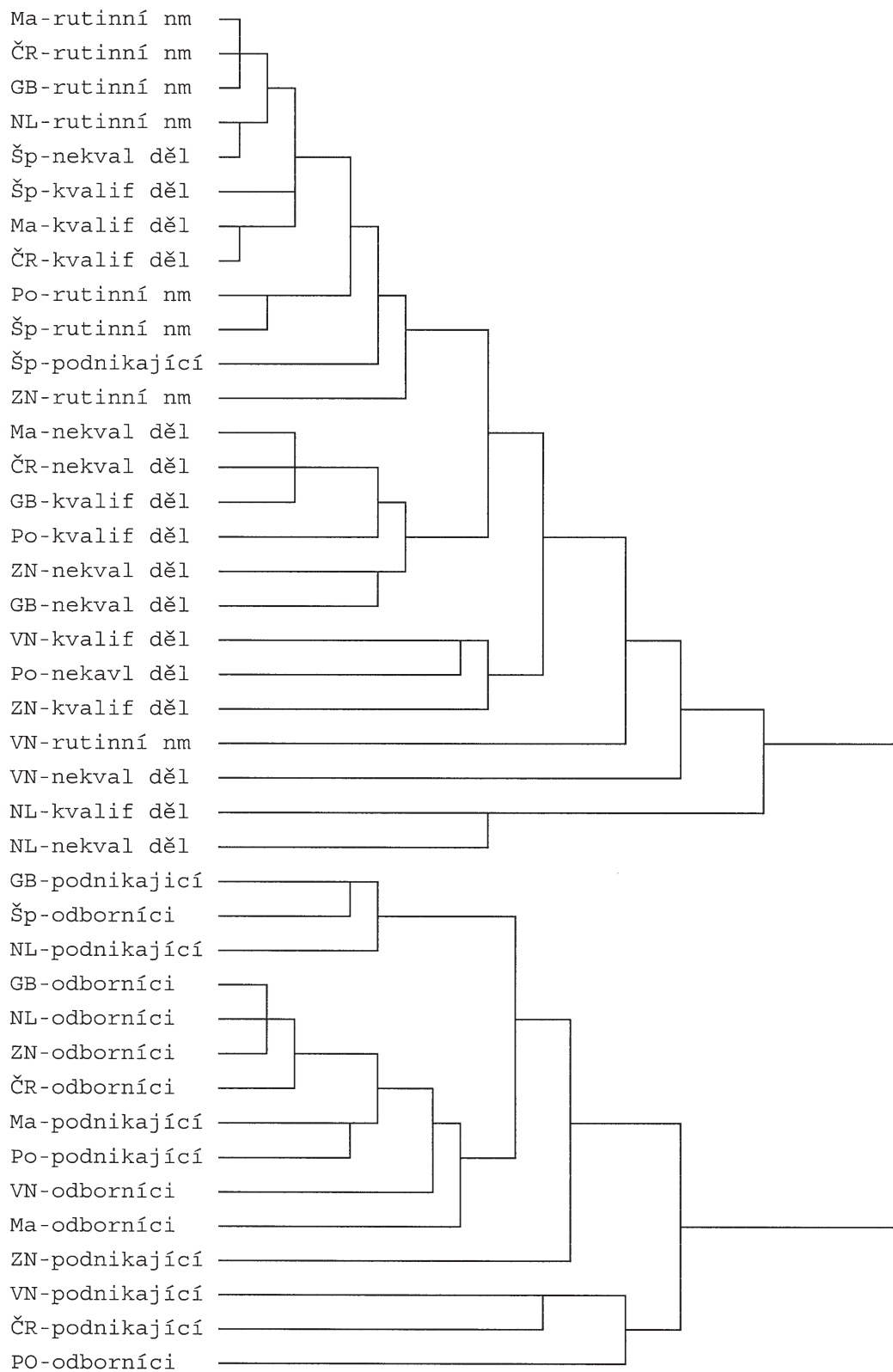
Do analýzy byly zařazeny otázky, které zjišťovaly názory na zdroje sociálních nerovností, míru sociálních nerovností v dané zemi, principů spravedlnosti v oblasti odměňování a spotřeby, a otázky na možnosti řešení některých sociálních problémů z dané oblasti (celkem se jednalo o 23 otázek – výroků, vesměs s ordinální pětibodovou škálou míry souhlasu či nesouhlasu s daným výrokem). Protože nám v tomto případě nejde o porovnání národních „etalonů“ v dané oblasti, ale pouze o empirické prokázání „nadmárodní“ existence „mentalit“ vázaných na socioprofesionální skupiny, nebudeme se zabývat rozbořením názorových hladin v uvedených zemích. Soustředíme se jen na porovnání obou grafů, znázorňujících výsledek hierarchického klastrování.

V prvním případě (viz dendogram 2) vstupovaly do klastrové analýzy socioprofesionálních skupin proměnné po standardizaci na **z-skóre na celku vyšetřené souboru** (přesněji na podsouboru osmi zemí). Z-skór je standardizace, která od hodnoty znaku odečte průměr za celý soubor a tento rozdíl vydělí směrodatnou odchylkou. Výsledný konstrukt pak má nulový průměr a jednotkovou směrodatnou odchylku. To znamená, že národní rozdíly v odpovědích nebyly z analýzy eliminovány. Tyto rozdíly mohou být pochopitelně způsobeny nejen celkovým odlišným postojem, odlišnou názorovou hladinou ve zmíněných zemích, ale i např. odlišnou reakcí na položené otázky či odlišným vnímáním intenzitní škály souhlasu (využívání krajních bodů škály). Jak dokládá dendogram, národní rozměr (mohli bychom hovořit i o projevu národní mentality) nebyl vlastně nikde narušen. Jednotlivé socioprofesionální skupiny (upravená kategorizace EGP, 1=vyšší a střední odborníci, 2=rutinní nemanuální, 3=podnikatelé a samostatně činní, 4=kvalifikovaní dělníci, 5=nekvalifikovaní a zemědělní dělníci) se v dané „metrice“ propojovaly s jedinou výjimkou vždy uvnitř příslušné země. Zde dokonce vyšly i některé logicky očekávané „stereotypy“ (názorová blízkost východních a západních spolkových zemí Německa a podobnost postojů v Česku

Graf 2: Dendrogram podobnosti socioprofesionálních skupin z osmi vybraných zemí

Graf 3: Dendrogram podobnosti socioprofesionálních skupin z osmi vybraných zemí po standardizaci na národní úrovni

VN=východní spolkové země Německa, ZN=západní spolkové země Německa, NL=Holandsko, GB=Velká Británie, Šp=Španělsko, Ma=Maďarsko, Po=Polsko, ČR=Česko
 Zdroj: ISSP, Sociální nerovnosti 1999

a Maďarsku (komunistická minulost, podobná sociální struktura), které nepřímo potvrzují validitu údajů.

V druhém případě byla provedena standardizace **na z-skóry v rámci jednotlivých zemí**. Tím se z údajů „odečetla“ národní specifika, která, jak jsme zmínili výše, mohou být nejen věcného charakteru, ale i čistě metodologické povahy.

Dendogram přesvědčivě dokládá rozdílnost skupiny podnikatelů a odborníků na jedné straně a rutinních nemanuálních a obou skupin manuálních zaměstnanců na straně druhé (dvě zásadně odlišná seskupení). Uvnitř těchto seskupení je možné vysledovat i vzájemnou podobnost odborných zaměstnanců, rutinních nemanuálních pracovníků, obou dělnických skupin. Vlastně v žádném případě nedochází k vytvoření národních uskupení, vždy je klíčem ke grupování podobná socioprofesionální skupina. Znamená to, že ve všech sledovaných zemích se uvedené socioprofesionální kategorie EGP odlišují od sebe podobným způsobem. Výsledek považujeme za určité potvrzení nadnárodní povahy „mentalit“ vázaných na sociální (konkrétně socioprofesionální) postave

Vliv skupinových mentalit na postoje k manželství

Jiří Černý

1. Zdroje utváření skupinových mentalit

Pojem mentality byl u nás doposud používán zejména ve smyslu „národní charakter“. Podobný význam převzala novodobá žurnalistika pro pokus o zachycení rozdílů „na startovní čáře“ mezi postkomunistickými zeměmi a ideálem západní demokracie. Tyto úvahy mají reálný základ v tom, že lidé nejednají podle toho, jaký svět je, nýbrž podle toho, jaký se jim zdá být. Podle Thomasova teorému se „situace vnímaná jako reálná stává reálnou ve svých důsledcích“. Pro to lze najít dostatek důkazů jednak u sociální psychologie, jednak se toto téma stalo ústředním pro interpretativní sociologii. Podle ní máme určitou „zásobu vědění po ruce“, která slouží k tomu, aby nové životní situace mohly pro nás být rozpoznány jako již známé a podle toho „tradičně“ vyřešeny. Z opačné strany k tomu přistupuje strukturální funkcionalismus⁸⁹, který každému člověku přiděluje místo a funkci ve společnosti, přičemž zárukou správného fungování systému je přítomnost správných hodnot, které řídí jednání lidí. O totéž se skrže pojem „sociální charakter“ snaží i psychoanalýza, která nachází ve společnosti určitý (ekonomicky a psychologicky) výhodný modus fungování člověka, na rozdíl od funkcionalismu však tento charakter dokáže působit i jako katalyzátor sociální změny.

Tyto přístupy se dočkaly kritiky i z vlastních řad, s poukazem na to, že se snaží vysvětlit společnost skrže něco (hodnoty, charakter), co samo je produktem společnosti. Další kritikou bylo, že k tomu, co se ve společnostech děje, má většina lidí jen málo co říci, neboť rozhodující pro vývoj společnosti není mentalita, ale moc (nebo prestiž, nebo inteligence, nebo cílevědomost, nebo jiné kategorie stratifikace). Této kritice musí nutně podlehnout i zmíněné používání pojmu mentalita u nás. Už proto, že národní mentalitu se neustále snažily definovat české elity, obvykle na základě zkušeností nikoli s českým národem, ale opět pouze s jeho elitami. To platí jak pro definování historické – historii netvoří národ, to spíše jeho vojevůdci a námezdní vojsko, tak pro definování literární – Švejk těžko může být typickým příkladem Čecha, když jeho bratr je právník. Tento přístup však odráží logiku, kterou ve svém díle sledoval např. Fromm⁹⁰ – charakter se vytváří skrže ovlivňování běžných lidí jejich elitami, a takto vytvořený charakter potom dále urychluje změny ve společnosti. Pokud tedy Palacký poukazoval na demokratičnost Čechů (důkaz viděl v husitském hnutí – viz polemika Pekaře), pak to nebylo o tom, že Češi mají vrozený sklon k demokracii (následující dějiny to vyvrátily dostatečně), ale o tom, že by se to Češi měli rychle naučit, neboť to budou potřebovat (Palacký toto jako vzdělanec musel dobře chápat).

Z hlediska obojí kritiky je pojem mentalita nutno zejména sociálně zakotvit. Je jisté, že prožitky lidí v jednom národě jsou jim všem společné, ale mají pro ně různý význam. Těž nové situace, které jsou definovány skrže společné životní zkušenosti, jsou definovány odliš-

⁸⁹ Parsons, T., 1971: *Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha: Svoboda.

⁹⁰ Fromm, E., 1960: *The Fear of Freedom*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.

ně podle dalších individuálních faktorů. I tyto faktory jsou však různým skupinám lidí do určité míry společné. Proto lze mluvit o skupinových mentalitách. Jejich odlišná definice nových situací je předurčuje k odlišným typům reakcí, podílejí se proto aktivně na společenské změně a mobilitě. V okamžiku, kdy z ekonomických důvodů existuje potřeba setřít národní rozdíly a globalizovat národní státy, stávají se skupinové mentality pro výklad soudobých událostí stejně nezbytné, jako se jevíly národní mentality pro výklad prvních let vývoje v postkomunistických zemích (nebo pro výklad odlišného dění v protestantských zemích v uplynulých stoletích).

V tomto příspěvku se soustředím na oblast, která je společná většině lidí ve všech společnostech, ačkoli konkrétní forma její realizace se různí. Jde o oblast partnerských vztahů, konkrétně o vnímání toho, co je důležité pro spokojenost v manželství, a dále o postoje k dalším formám partnerského soužití. Výzkum provedla společnost TNS v létě roku 2002 v regionu střední postkomunistické Evropy. Pro nás má zásadní význam, že výzkum se odehrál kromě Polska a Maďarska i v České republice a na Slovensku (národní vzorky čítají 1000 respondentů vybraných kvótním výběrem). Kromě výzkumu skupinových mentalit můžeme tedy ukázat i dlouhodobý charakter mentality, a to na její odolnosti vůči rozpadu Československa.

Zkoumané sociální skupiny byly zvoleny podle pohlaví (muži x ženy), podle věku (mladší x starší) a podle vzdělání (VŠ x ostatní). Pohlaví není možné v oblasti partnerských vztahů opomenout, i když v otázkách na míru tolerance k netradičním formám partnerského soužití nakonec nesehrálo významnou roli. Věková hranice 30 let byla zvolena tak, aby v kategorii „mladší“ byli lidé, kteří vstoupili do dospělosti až po listopadu 1989. Motivem tohoto dělení byl známý fakt, že v komunistických zemích byl vstup do dospělosti obvykle provázen časným sňatkem, zatímco od roku 1990 se chování lidí v tomto ohledu výrazně změnilo. Otázkou proto je, zda prokazatelné odlišnosti v chování mladých lidí jsou doprovázeny i nástupem odlišné mentality.

Volba poměrně elitní skupiny vysokoškolsky vzdělaných lidí byla provedena jednak z důvodu vzájemné nekompatibility vzdělanostních kategorií v jednotlivých zemích, jednak proto, že jsem již dříve vyjádřil názor⁹¹, že vysokoškolské vzdělání by mohlo mít vliv na uchování duchovní dimenze manželství u nás, zatímco socialistická ideologie manželství degradovala na instrument na plození uvědomělých občanů, a posléze na dealerskou síť směňující vzájemně nedostatkové zboží, získané umístováním členů rodinné sítě do výhodných pozic v systému.

2. Jaký má být obsah manželství

U naprosté většiny zkoumaných otázek panuje mezi lidmi značná shoda. Svědčí to o tom, že pokud jde o ideální podobu manželství, existuje v těchto národních společnostech stejný kulturní vzorec (daný tisíciletou zkušeností s křesťansky pojímaným vztahem muže a ženy – monogamií, nerozlučitelností svazku, funkcemi manželství atd.). S tímto pojetím manželství souvisí důležitost hodnot vzájemnosti – porozumění, důvěry, věrnosti (= výlučnosti vztahu), komunikace. Pouze v otázkách stejného původu a vyznání manželů vidíme vyšší stupeň polarizace názorů, tyto dva znaky se umístily poblíž středu škály.

⁹¹ Černý, J. 2002. Manželství v krizi. Lidové noviny, příloha Orientace, 02. 11.

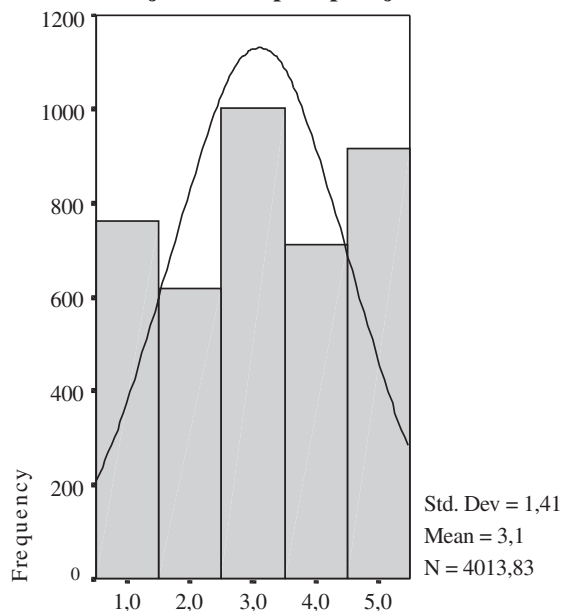
**Tabulka 1: Jak je důležité pro spokojenost v manželství (5=nejdůležitější)
(všechny čtyři země dohromady)**

	Mean	Std. Deviation
Vzájemné porozumění a důvěra	4,8	0,53
Manželská věrnost	4,7	0,66
Otevřená a pravidelná komunikace	4,6	0,70
Přiměřené sexuální styky	4,3	0,88
Postačující příjem	4,2	0,91
Nedávat vinu někomu jinému za problémy vyskytující se v manželství	4,1	1,04
Společné zájmy a společné trávení volného času	3,9	0,96
Zaručit, zabezpečit čas pro jeho / její zájmy a koníčky	3,9	1,01
Stejný podíl na domácí práci	3,8	1,09
Dobrý fyzický stav	3,8	1,08
Stejný sociální původ a stejné vzdělání	3,1	1,24
Stejná víra, náboženství	3,1	1,41

Zdroj: TNS 2002

Všechny znaky mají unimodální rozdělení, kromě posledního. Zatímco tedy stejný sociální původ a vzdělání jsou pro většinu lidí průměrně až spíše důležité, důležitost stejné víry či náboženství obou manželů zkoumaný soubor mnohem více polarizují.

Graf 1: Jak je důležité pro spokojenost v manželství: Stejná víra, náboženství

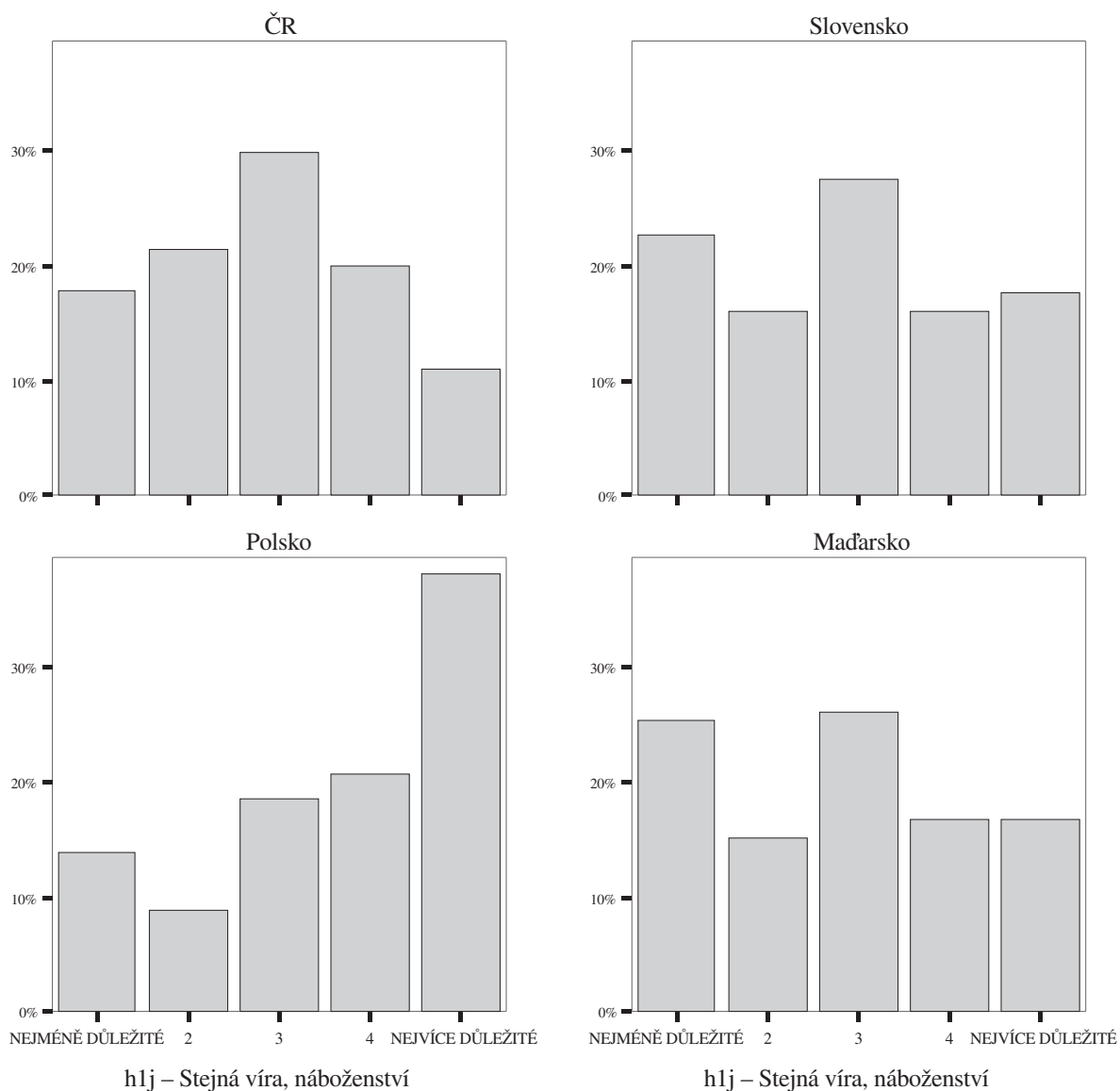
Zdroj: TNS 2002

To ovšem není způsobeno, jak by se dalo očekávat, přítomností Polska v jinak sekularizovaném regionu. Spíše jde o to, že v každé společnosti existuje skupina lidí, pro které toto nehraje důležitou roli, a naopak skupina, pro kterou je tato otázka velmi důležitá. Tento přístup odpovídá tomu, že pokud víra existuje, pak má pro člověka nejvyšší důležitost, pokud

neexistuje, pak má důležitost minimální. Výjimkou je rozložení v české společnosti, jejíž obyvatelé však měli vždy k víře pragmatičtější přístup (graf 2).

I tak je zřejmé, že odlišnosti ve vnímání důležitosti tohoto znaku neplynou z rozdílů na úrovni národních, ale spíše skupinových mentalit. Ani polská společnost není v této otázce homogenní. Není důvod, proč tedy nezkoumat tento region jako celek a nezabývat se odlišnostmi na úrovni skupinových mentalit, pokud nějaké existují.

Graf 2: Jak je důležité pro spokojenost v manželství: Stejná víra, náboženství (mezinárodní srovnání)

Zdroj: TNS 2002

Tabulka 2: Jak je důležité pro spokojenost v manželství (kladná hodnota=důležitější pro první uvedenou sociální skupinu)* (všechny čtyři země dohromady)

	Muži-Ženy	Mladší-Starší	VŠ-Ostatní
Vzájemné porozumění a důvěra	-0,07		0,09
Manželská věrnost	-0,13		
Otevřená a pravidelná komunikace	-0,11		0,16
Přiměřené sexuální styky	0,12	0,27	
Postačující příjem			-0,09
Nedávat vinu někomu jinému za problémy vyskytující se v manželství	-0,15	-0,08	
Společné zájmy a společné trávení volného času	-0,10	0,14	
Zaručit, zabezpečit čas pro jeho / její zájmy a koníčky			0,13
Stejný podíl na domácí práci	-0,28		
Dobrý fyzický stav			
Stejný sociální původ a stejné vzdělání	-0,21	-0,33	0,13
Stejná víra, náboženství	-0,26	-0,30	-0,25

Zdroj: TNS 2002

* pouze statisticky významné rozdíly

Ačkoli statisticky existují významné rozdíly mezi skupinami, jen některé jsou opravdu výrazné. Jde zejména o tradiční spor o stejnost podílu na domácí práci, který pramení z toho, že tradiční role muže a ženy (muž=lovec, žena=pečovatelka o domácnost) ztratily v moderních společnostech svůj smysl. Ještě v socialistických systémech byl tento model značně zachován, protože obvyklý věkový rozdíl manželů a tabulkové příjmy jasně preferovaly muže jako živitele rodiny, neboť byli na příjmovém žebříčku výše. Rozdíl v důrazu na tuto složku manželství však svědčí o tom, že skupinové mentality zde přetrvávají i přes objektivní změny ve společnosti, která se více otevřela pro kariéru žen.

Větší důraz mladých lidí na přiměřené sexuální styky v manželství asi nesouvisí s mentalitou, i když by mohl vyjadřovat určitou obavu z monogamie mezi mladými muži. To, že tento rozdíl zůstává zachován mezi muži a ženami obecně, však již nepochybně s mentalitou souvisí. Ženy hledají v manželství více porozumění, muži kladou důraz na praktické věci. To však lépe ukáže až faktorová analýza.

S důrazem na porozumění jistě souvisí i důraz žen na podobnost mezi partnery (víra, původ). Naopak, výše uvedený důraz na praktické stránky fungování manželství mezi mladými lidmi souvisí s tím, že otázce podobnosti nepřikládají až tak zásadní význam. Charakter podobnosti mezi partnery se však rozlišuje se vzděláním – vysokoškoláci kladou nižší důraz na citovou podobnost (víru), vyšší důraz na podobnost ve vzdělání a původu. To dokládá, že vzdělání utváří svébytnou mentalitu, která má tendenci se ve vztazích uzavírat ostatním, a to nikoli jako víra na základě vrozené podobnosti, ale na základě podobných získaných dovedností („elitářství“ – církev přijímá ty, kdo projeví zájem, zde je ovšem ještě nutné složit státní zkoušku).

Faktorová analýza, provedená na celém souboru všech čtyř zemí ukazuje na to, že jednotný kulturní vzorec má tři dimenze, které mohou být vnímány nezávisle.

Tabulka 3: Faktorová analýza (seřazeno, zátěže nižší než 0,3 jsou potlačeny)

	Praktičnost	Vzájemnost	Podobnost
Dobrá fyzická stav	,73		
Přiměřené sexuální styky	,68		
Postačující příjem	,65		
Zaručit, zabezpečit čas pro jeho / její zájmy a koníčky	,64		
Společné zájmy a společné trávení volného času	,61		
Stejný podíl na domácí práci	,45	,33	
Vzájemné porozumění a důvěra		,81	
Otevřená a pravidelná komunikace		,79	
Manželská věrnost		,68	
Stejný sociální původ a stejné vzdělání			,84
Stejná víra, náboženství			,83
Nedávat vinu někomu jinému za problémy vyskytující se v manželství		,39	,44

Zdroj: TNS 2002

Extrakce faktorů pomocí metody hlavních komponent, rotace metodou Varimax

Faktor „praktičnost“ vyčerpává po rotaci 22 %, faktor „vzájemnost“ vyčerpává 18 % a faktor „podobnost“ vyčerpává 15 % celkové variance. Je vidět, že domácí práce je vnímána jednak po své praktické stránce, jednak i jako důkaz vzájemnosti vztahu (oba se spolupodílejí). Také znak „nedávat vinu nikomu jinému za problémy v manželství“ patří jak pod vzájemnost – „mělo by to zůstat mezi námi“, tak i pod podobnost („oba na tom máme svůj díl viny“).

Průměry faktorových skóre podle skupin ukazují, že muži kladou vyšší důraz na praktičnost v manželství (i přes opak v hodnocení důležitosti stejného podílu na domácí práci), ženy naopak zdůrazňují vzájemnost a též celkovou podobnost (původ, vzdělání, víra) obou partnerů. V hodnocení praktičnosti a podobnosti vidíme velmi obdobný, i když ještě vyhraněnější rozdíl mezi mladou generací a staršími lidmi. Jakoby muži měli stále „mladší“ mentalitu, zatímco ženy svou mentalitou tíhly ke „starší“ mentalitě, tedy zkušenosti. Toto téma je značně obehnané, nicméně stále zřejmě neztrácí na své platnosti. Naopak zde může být důležité, že mladí lidé se neliší ve faktoru vzájemnosti, manželství je tudíž stále stejně vnímáno jako „přítav“ – to můžeme připsat již zmiňovanému kulturnímu vzorci, prověřenému v evropském okruhu tisíciletou sociální zkušeností.

Tabulka 4: Rozdíly v průměrech faktorových skóre (kladná hodnota=důležitější pro první uvedenou sociální skupinu)

	Muži-Ženy	Mladší-Starší	VŠ-Ostatní
Praktičnost	0,07	0,17	
Vzájemnost	-0,21		0,18
Podobnost	-0,25	-0,32	

Zdroj: TNS 2002

Jakkoli je však manželství vnímáno i mezi mladými lidmi jako přístav, statistiky jednoznačně ukazují na drastické snížení počtu sňatků po roce 1990 (v České republice je zlomovým rokem rok 1992) za setrvalého počtu rozvodů. V tomto širším kontextu lze ovšem považovat za důležitý rozdíl v důrazu na vzájemnost v manželství u vysokoškoláků a ostatních. Je možné vyslovit hypotézu, že spíše než o krizi manželství jde u mladé vzdělané generace o obnovu manželství, o znovunalezení jeho duchovní dimenze. Ačkoli jsou hodnoty vzájemnosti vnímány všemi (bez ohledu na stáří) jako to nejdůležitější v manželství, samo manželství již zřejmě u mladých lidí jako důležité vnímáno není. Z rozdílů ve skupinových mentalitách se ukazuje, že zejména méně vzdělaní muži ztratili kontakt s duchovní dimenzí manželství.

3. Jaké jsou alternativy partnerských vztahů

Pokud budeme za tradiční model rodiny považovat manželství s dětmi, kde muž je starší než žena, a žena je doma s dítětem, pak nejpřijatelnější odchylkou je právě opačné stáří manželů. Dále je spíše přijatelné, když muž a žena nejsou sezdaní (ale jen pokud nemají děti). Přijatelné je též, když se žena kvůli dítěti nevzdá svého zaměstnání. Méně přijatelné jsou již nemanželské děti.

Tabulka 5: Souhlas/nesouhlas s uvedenými výroky (v %) (všechny země dohromady)

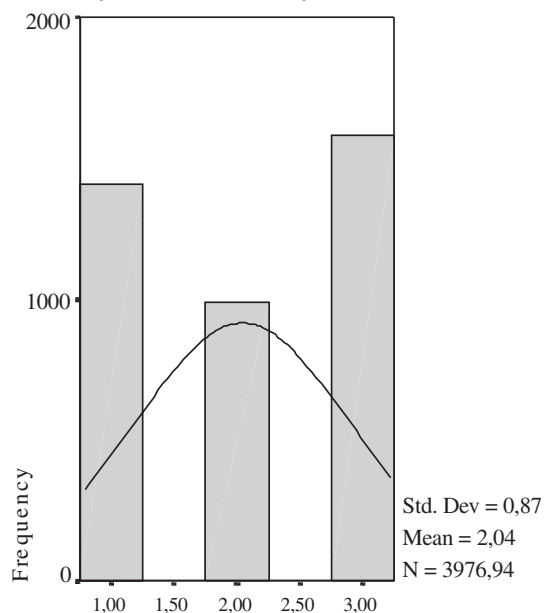
	Souhlas	Ani souhlas, ani nesouhlas	Nesouhlas	Průměr	Směrodatná odchylka
Nelze odsuzovat to, když manželka je starší než manžel	66	21	14	1,5	0,72
Je zcela v pořádku, když muž a žena spolu žijí, i když nejsou manželé	52	25	23	1,7	0,82
Je zcela přijatelné, když někdo má dítě mimo manželství	43	29	28	1,9	0,83
Je v pořádku, když manželé nechtějí mít dítě	35	25	40	2,0	0,87
Žena by se měla vzdát svého zaměstnání, když má dítě	22	26	53	2,3	0,81
Manželství znamená vzdát se svobody	19	29	51	2,3	0,78
Manželství je konec romantiky	11	27	62	2,5	0,69

Zdroj: TNS 2002

Zároveň manželství celkově není vnímáno ani jako ztráta svobody, ani jako konec romantiky ve vztahu (nejde jen o nástroj na výrobu dětí). Názory na manželství bez dětí jsou ovšem výrazně polarizované, tento jediný znak nemá unimodální rozdělení. (graf 3)

Z grafu 4 je vidět, že výrazná polarizace na úrovni celého souboru je způsobena zejména obrovským rozdílem polské a bývalé československé společnosti (Maďaři jsou vnitřně rozpolceni mezi oběma těmito extrémy). To napovídá, že v otázce přístupu k manželství bez dětí existuje značná podmíněnost postojů skrze „národní mentality“. Zřejmě půjde o podmíněnost, danou dominantní přítomností určitého znaku ve společnosti polské, dominantní nepřítomností tohoto znaku ve společnosti československé, a částečnou přítomností podmiňujícího znaku v Maďarsku – tímto faktorem je stupeň sekularizace, tedy tradiční duchovní dimenzí manželství. Ovšem díky tomu, že rozpolcenost může panovat i uvnitř národní společ-

Graf 3: Souhlas s výrokem: Je v pořádku, když manželé nechtějí mít dítě (všechny země dohromady)

Zdroj: TNS 2002

nosti (Maďarsko), můžeme i zde hovořit o podmíněnosti na úrovni sociálních skupin, tedy o skupinových mentalitách.

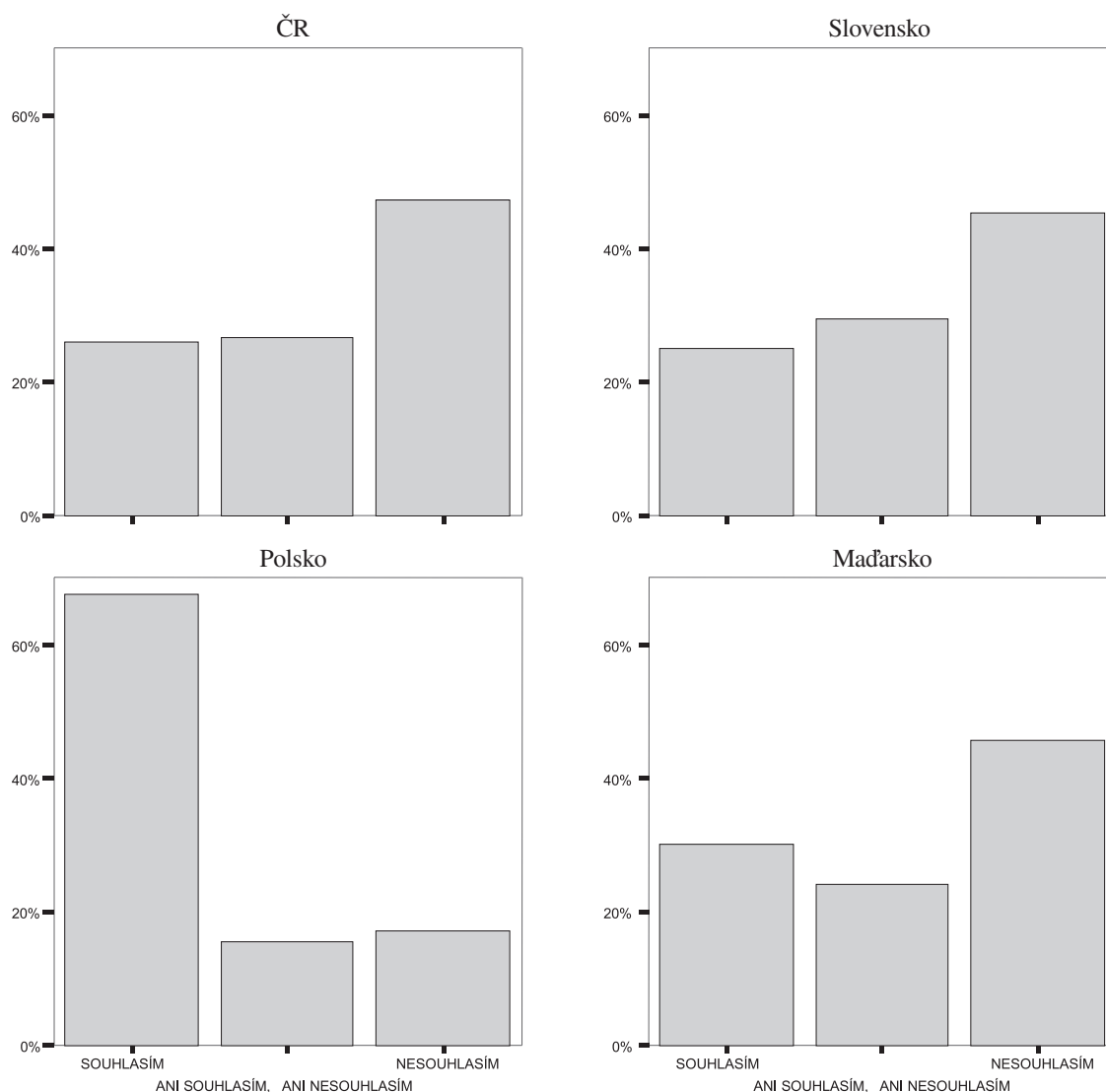
V tabulce 6 jsou uvedeny rozdíly v míře souhlasu s uvedenými výroky mezi jednotlivými zkoumanými sociálními skupinami. Rozdíly mezi muži a ženami jsou nižší, než u předchozí baterie otázek, začínají dominovat rozdíly podle věku a vzdělání. Celkově dochází přesto opět k potvrzení toho, co je obecně přijímáno za rozdíl mezi mužskou a ženskou mentalitou. Muži jsou více vstřícní k netradičním formám partnerského soužití, což dobře odpovídá zjištění, že manželství jako tradice je pro ně více svazující (konec svobody, romantiky). Ovšem jsou tolerantnější i k manželství bez dětí, a nejsou méně tolerantní ke vztahům, kde žena je starší než muž. Snaha nebýt svázán se ale vztahuje jen na ně samé, neboť jsou více nakloněni tradici tam, kde by se žena kvůli dítěti měla vzdát svého zaměstnání.

Tabulka 6: Souhlas s uvedenými výroky (kladná hodnota=vyšší míra souhlasu v první uvedené sociální skupině) (všechny země dohromady)

Pohlaví	Muži-Ženy	Mladší-Starší	VŠ-Ostatní
Nelze odsuzovat to, když manželka je starší než manžel		0,09	
Je zcela v pořádku, když muž a žena spolu žijí, i když nejsou manželé	0,10	0,29	
Je zcela přijatelné, když někdo má dítě mimo manželství	0,07	0,18	
Je v pořádku, když manželé nechtějí mít dítě	0,15	0,25	0,13
Žena by se měla vzdát svého zaměstnání, když má dítě	0,14	-0,15	-0,24
Manželství znamená vzdát se svobody	0,12		-0,10
Manželství je konec romantiky	0,08		-0,17

* pouze statisticky významné rozdíly

Zdroj: TNS 2002.

Graf 4: Souhlas s výrokem: Je v pořádku, když manželé nechtějí mít dítě (mezinárodní srovnání)

Zdroj: TNS 2002

V tom je důslednější mladá generace, která vyjadřuje mnohem vyšší míru tolerance ke všem netradičním formám v partnerském soužití. Nemyslí si ani nijak více, že by manželství bylo svazující (konec svobody a romantiky). Ale manželství jako by již pro ně nebylo nezbytným životním krokem. Nevnímají ho nijak hůře, ale ani ho ke svému životu zatím nijak zásadně nepotřebují. Tento přístup má pro společnost ovšem jeden zásadní problém, totiž že dosavadní výrazná svázanost manželství s plozením dětí (zejména u nás a na Slovensku) vedla v České republice spolu s poklesem sňatků i k nejhlubšímu propadu v počtu narozených dětí v rámci celé Evropy (čistá míra reprodukce v roce 2000 byla u nás 0,55; nejvíce má Irsko s 0,91). Pokud se navíc podíváme na sociální strukturu matek mimomanželských dětí u nás, zjistíme nejvyšší podíly z oblastí jako Sokolov a Most (blíží se Švédsku, ovšem jen tím číslem), a to u žen s nejnižším vzděláním. Jako by manželství bylo přeci jen spojeno s určitou jistotou, která je k výchově dětí nezbytná. Možná je však i opačná logika, totiž že z důvodu nejistoty v období transformačních změn se mladí lidé dětem vyhýbali a manželství proto k ničemu nepotřebovali. Tam ovšem může začít fungovat princip kruhu, kdy napřed se man-

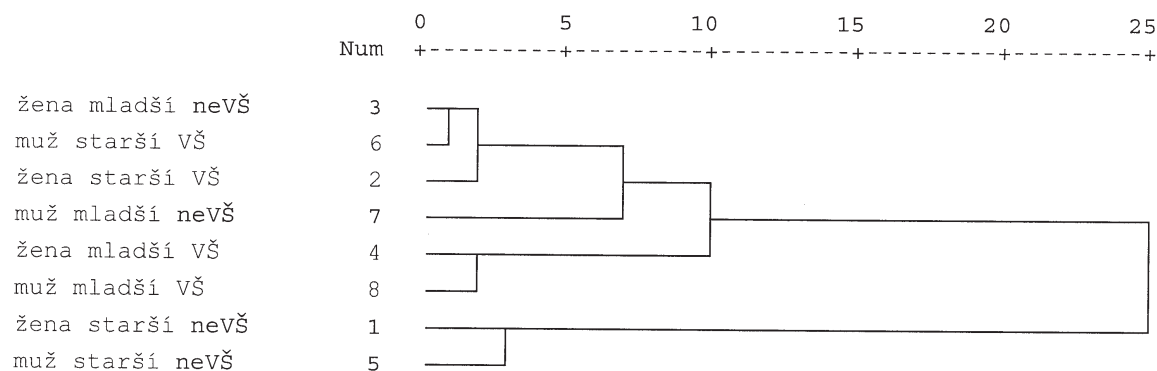
žeství neuzavírá proto, že se nerodí děti, a pak se nerodí děti, protože se neuzavřelo manželství. Společnost jako celek je přeci jen k nemanželským dětem stále dost netolerantní.

V každém případě se zde odlišuje mentalita vysokoškoláků, a to ve vnímání manželství jako více duchovní záležitosti než materiálního nástroje na obnovu společnosti. Více souhlasí s manželstvím bez dětí, manželství pro ně je méně ztrátou svobody i romantiky, případně děti by neměly být ženě překážkou ve vykonávání zaměstnání (což opět poukazuje na sociální paměť, kdy praktické otázky péče o děti byly zajišťovány ve vícegeneračních domácnostech, čemuž odpovídá moderní způsob hlídání dětí přes agentury či nájemné babičky – systém rozšířený u nás již mezi válkami). Na druhou stranu nejsou vysokoškoláci tolerantnější k jiným formám partnerského soužití; manželství se pro ně zdá být zřejmě dostatečně funkčním nástrojem uspokojení nikoli společenských, ale jejich osobních potřeb.

4. Vztah národních a skupinových mentalit

Vztah mezi národními a skupinovými mentalitami jsme se pokusili posoudit pomocí metody clusterové (klastrové) analýzy. V rámci celého souboru (všechny země dohromady) tvoří specifickou skupinu lidé nad 30 let bez VŠ vzdělání. To je dáno zejména jejich nižší mírou tolerance vůči jiným formám partnerského soužití. Další poměrně specifický „cluster“ tvoří lidé do 30 let vysokoškolsky vzdělaní, kteří jsou naopak značně tolerantní. Zajímavý je i třetí „cluster“, kombinující mladší lidi bez VŠ a starší s VŠ.

Graf 5: Clusterová analýza průměrů zkoumaných sociálních skupin

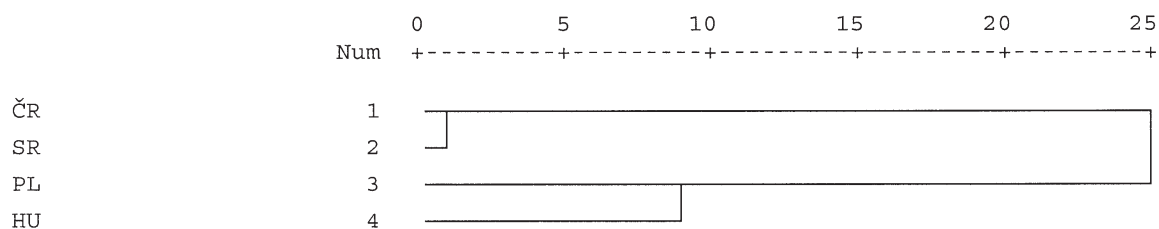
Zdroj: TNS 2002

Celkově se zde potvrzuje, že existuje rozdíl mezi lidmi vstupujícími do dospělosti před a po roce 1989, tento rozdíl je však do určité míry vyrovnáván stupněm vzdělání. Rozdíly mezi muži a ženami nejsou v celkovém pohledu významné (což je dáno zejména tím, že větší rozdíly ve společnostech jsou v míře tolerance, zatímco vzhledem ke spokojenému manželství platí dříve uvedené vysvětlení o „společném kulturním vzorci“ – clusterová analýza provedená pouze na této otázce by rozdíly mezi pohlavími odhalila, zejména mladší muži bez rozdílu vzdělání tvoří výrazný „cluster“).

Odlišnosti v národních mentalitách jsou jednoznačně dány odlišnými historickými zkušenostmi lidí v nich žijících. Tak nejbližší k sobě mají Česko a Slovensko, které dlouhou dobu tvořily jediný stát. Zde se ukazuje, že mentalita lidí je utvářena skutečně minulými životními zkušenostmi, a mění se jen velmi zvolna a těžko. I zde je výrazný „cluster“ Česka a Slovenska dán zejména výraznou mírou netolerance v těchto zemích (vůči nemanželským dětem

a manželství bez dětí), jakož i vyšším podílem lidí spojujících manželství se ztrátou svobody a koncem romantiky. V otázce tolerance tvoří Polsko samostatný „cluster“, což překvapivě souvisí s vysokou mírou zachování duchovního obsahu manželství. Naopak v obsahu šťastného manželství tvoří samostatný „cluster“ Česko, vzhledem k nižší důležitosti většiny uváděných položek, což svědčí o nízké míře zachování manželství jako smyslu o sobě u nás. Tato zjištění dobře odpovídají známým statistikám, podle kterých došlo k nejdramatičtějšímu poklesu sňatečnosti po roce 1989 právě v Česku.

Graf 6: Clusterová analýza průměrů za jednotlivé země

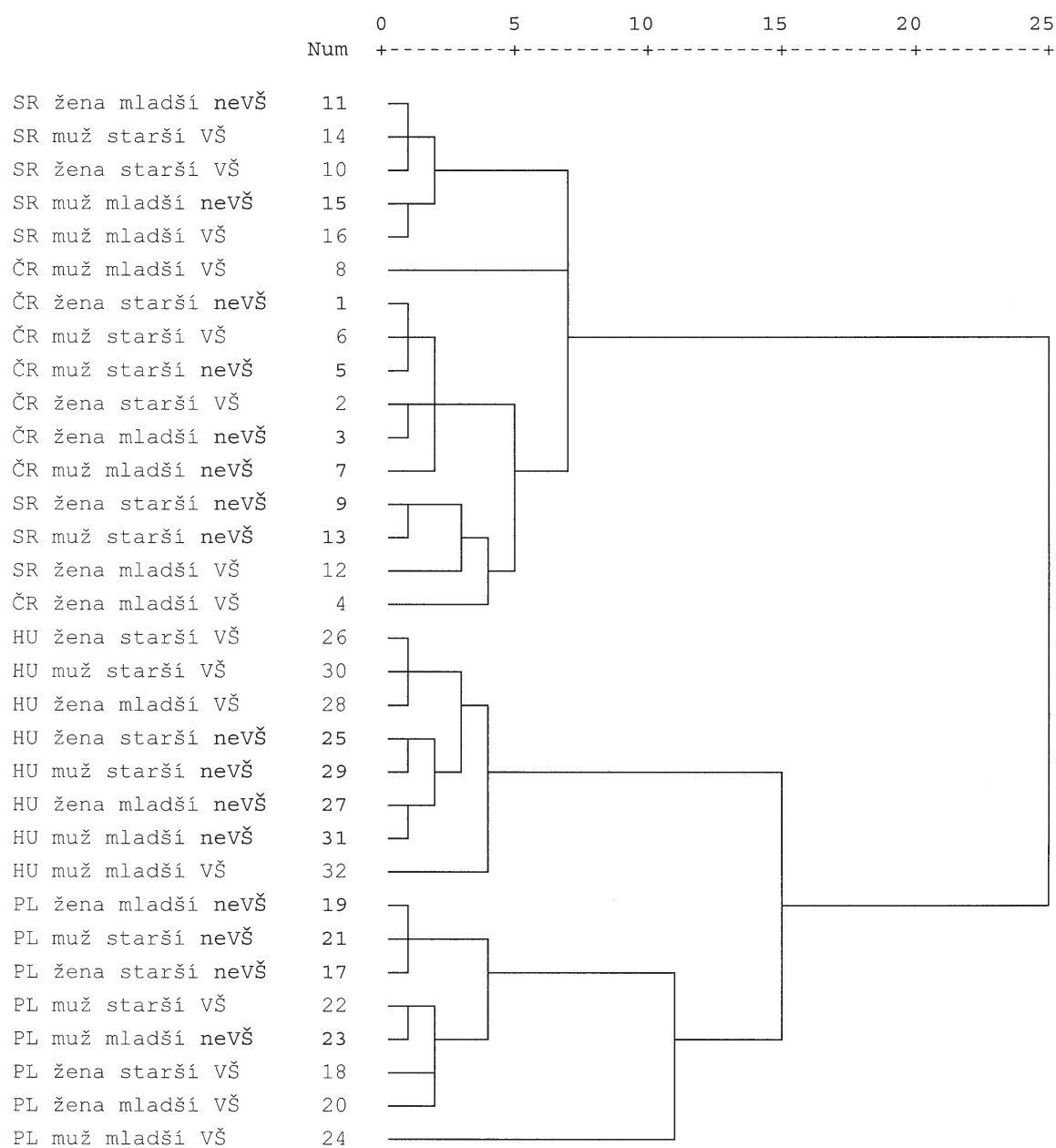
Zdroj: TNS 2002

Pokud spojíme předchozí dvě analýzy, zjistíme dominantní charakter polské a maďarské mentality, oproti společnému „clusteru“ československé mentality. Zejména mladší vysokoškolsky vzdělaní muži se zdají být nositeli specifické mentality. Narážíme však na problém reprezentativity, neboť právě skupina mladých vysokoškoláků je na národní úrovni zastoupena jen okrajově (viz graf 7).

Ukazuje se tedy, že společná životní zkušenost nějaké sociální skupiny vytváří prokazatelně odlišné postoje u svých členů. Tyto rozdíly následně přetrvávají i přes objektivní změny podmínek života lidí ve společnosti a mění se jen velmi pomalu. Změna této mentality souvisí zejména s úrovní vzdělání – tedy se schopností myšlenkově přesáhnout omezenost bezprostředního smyslového vnímání svého okolí a interpretovat si tyto události skrze odlišnou perspektivu. Opravdu široce však souvisí teprve s obměnami generací, které vždy vstupují do dospělosti s určitou vyhraněností vůči dominantní mentalitě. To, že národní mentality ve svých rozdílech přesahují mentality skupinové, souvisí s dřívější značnou uzavřeností a homogenitou zkoumaných společností. V případě Polska jde o dominantní vliv katolické církve, který zachoval vysoký počet církevních sňatků v zemi (a minimální počet rozvodů). Překvapivé je zjištění, že tento vliv tradice vede k vysoké míře tolerance vůči novým formám partnerského soužití, jako by silné hodnotové zakořenění znamenalo menší strach z jinakosti.

Na opačném pólu jsou země bývalého Československa, kde národní mentalita byla takřka bez odporu masírována komunistickou ideologií, v níž rodina byla základem státu, ale jen jako nástroj na plození uvědomělých občanů – stát zpočátku úspěšně rodinu kolonizoval. V okamžiku, kdy se ideologie odkryla jako nefunkční a režim ukázal svou totalitní povahu nezakrytou přítomností síly v ulicích (srpen 1968), byl však duchovní obsah rodiny vyprázdněn. Rodiny se uzavřely, smysl své existence našly ve stále úpornějším boji o ekonomické přežití („kdo nekrade, okrádá rodinu“) – rodina nakonec úspěšně kolonizovala stát. Tento klientelismus rodinných sítí byl však, oproti církevní rodině, naprosto neslučitelný s meritokratickými a individualistickými přístupy polistopadové společnosti. To, že Češi výrazně více než ostatní vidí v manželství ohrožení své osobní svobody a konec romantiky, souvisí s mi-

Graf 7: Clusterová analýza průměrů za jednotlivé země a sociální skupiny

Zdroj: TNS 2002

nulým principem fungování manželství u nás, kdy manželství zakládáné z ekonomických příčin se muselo v nové společnosti jevit jako nutná překážka individuální kariéry a ekonomického úspěchu. Ten byl navíc Čechům neustále předkládán zcela bez ohledu na reálný stav zubožené národní mentality, což opět upozorňuje na historické souvislosti, kdy česká elita vykreslovala národní mentalitu bez ohledu na reálný stav společnosti, jako to kdysi dělal Palacký s vrozenou demokratičností českého člověka.

5. Shrnutí

Skupinové mentality vznikají ve společnostech z důvodu závislosti interpretací žitého světa na specifických vlastnostech lidí. Tyto vlastnosti nejsou zcela individuální, jsou do určité míry společné příslušníkům jednotlivých sociálních skupin. Ve společnosti tak vznikají různé mentality, které typicky odlišným způsobem interpretují změny ve společnosti. Tím se zároveň na těchto změnách nezanedbatelně podílejí, neboť společnost není tvořena souborem svých hodnot a norem, nýbrž lidmi, kteří se jimi řídí a ve svém každodenním životě podle nich jednají.

Jedním z rysů změny v postkomunistických společnostech bylo dramatické snížení počtu sňatků (za zhruba setrvalého počtu rozvodů) a až drastické snížení plodnosti, které je hluboko pod mírou zajišťující reprodukci společnosti. Hledali jsme proto odlišnosti ve vnímání obsahu spokojeného manželství a v postojích k alternativním formám partnerského soužití mezi příslušníky různých sociálních skupin. Tyto skupiny byly vytvořeny podle pohlaví (muži x ženy), věku (mladí – vstoupili do dospělosti po r. 1989 x starší) a vzdělání (vysokoškoláci x ostatní). K dispozici jsme měli data za Maďarsko, Polsko, Českou republiku a Slovensko.

Zjistili jsme, že ve všech společnostech existuje podobný ideál spokojeného manželství, daný zřejmě společnou tisíciletou zkušeností s křesťanstvím. Tímto ideálem je výlučnost a vzájemná důvěra v manželském vztahu. Přesto bylo možno identifikovat tři dimenze spokojeného manželství – praktičnost, vzájemnost a podobnost. Praktičnost v manželství je důležitější pro muže a mladší lidi, vzájemnost je důležitější pro ženy a vysokoškoláky, podobnost je důležitější pro ženy a starší lidi. Vysokoškoláci rozlišují mezi podobností víry (méně důležité) a podobností ve vzdělání (mají sklon k elitářství, uzavírání se). Důležitost stejného vyznání partnerů je ve společnosti vnímána velmi diferencovaně, na rozdíl od podobnosti v hodnocení ostatních položek.

Mezi alternativy k tradičnímu manželskému svazku staršího muže a mladší ženy, která se stará doma o děti, patří zejména opačný věk manželů, právo ženy na pokračování kariéry, nesezdané soužití (bez dětí). Hůře jsou ve zkoumaných společnostech přijímány nemanželské děti a záměrně bezdětná manželství. Tato otázka společnosti nejvíce polarizuje. Ukázalo se, že poněkud tolerantnější k alternativním způsobům soužití jsou muži, a ti též častěji považují manželství za ztrátu osobní svobody a za konec romantiky. Mladší generace je výrazně tolerantnější k nesezdanému soužití a manželství bez dětí (i nemanželským dětem), vysokoškoláci jsou tolerantnější k manželství bez dětí a pokračování ženiny kariéry po dítěti.

Celkově lze říci, že zejména starší lidé bez VŠ vzdělání tvoří specifickou mentalitu ve společnosti (jsou méně tolerantní k alternativním formám partnerského soužití), oproti mladším vysokoškolákům. Věk zde hraje v otázce tolerance podobnou úlohu jako vzdělání. Problém však je, že mladší respondenti s nižším vzděláním považují manželství za zbytečné, a těžko u nich očekávat nějaké pevné svazky na základě duchovní vzájemnosti, proto rostoucí procento mimomanželských dětí narozených těmto matkám nikdy úplnou rodinu nepozná. Naopak vysokoškolsky vzdělaní lidé, kteří nejsou k alternativní formám partnerství méně tolerantní a vzájemnost by mohli najít ve vzdělání, přeci jen doceňují význam manželství o sobě (ne jako nástroje na výrobu dětí) více než ostatní.

Nakonec však musíme zdůraznit, že ve dříve uzavřených a homogenizovaných postkomunistických společnostech je příslušnost k národní mentalitě stále ještě určující více, než

příslušnost k mentalitě skupinové. Dokonce jsme ukázali, že československá mentalita i po deseti letech samostatnosti obou zemí tvoří společný „cluster“. Jako by národní mentalita představovala opravdu určitou konstantu, působící v dlouhém čase, která ovlivňuje některé skupiny (mladší, vzdělanější) méně než jiné (starší, méně vzdělané), ale i tak stále přetrvává v myšlení lidí.

Toto nemusí mít ani co do činění s tím, že jde o postkomunistické země, jen tento fakt působil zvýšenou měrou na hermetizaci mentality a šok z postkomunistických změn je úměrný tomu, jak si která společnost dokázala zachovat kontakt s jinými způsoby myšlení. Polsku se to podařilo skrze náboženskou tradici, Maďarsku skrze podnikatelskou ekonomickou elitu, jež tvořila účinnou protiváhu monopolu strany. Československo v tomto ohledu kromě „chalupářské“ mentality nemělo mnoho alternativ. Není se proto co divit, že změny ve sňatkovém a reprodukčním chování jsou u nás nejdramatičtější ze všech evropských zemí. Zjištěné odlišnosti v národních mentalitách tomu neodporují. Zjištěné podobnosti na úrovni skupinových mentalit však poukazují spíše na stejné trendy v budoucím vývoji těchto společností.

Jazyk, společnost a národní „mentalita“

Jiří Česal, Marek Hudema

Česká společnost prochází od roku 1989 poměrně dynamickými změnami. Vnitřně se daleko více otevírá vnějším vlivům a čelí mnoha modernizačním a globalizačním výzvám. V této souvislosti se vytvářejí nové normy, kterým však stále chybí vnitřní zakotvení. Postkomunistická transformace se zde potýká s otázkou hledání vhodného charakteru, který by uvedl v život duchaprázdnou konstrukci modernizované společnosti. Do tohoto trendu plně zapadá i změna zahraničně politické orientace a úsilí o integrování do struktur vyspělých západních demokracií.

V přímé souvislosti s úsilím o nové „zakotvení“ Československé, později České republiky, se zvýraznila také potřeba svého vlastního sebepotvrzení. V průběhu devadesátých let tak opět začala zdoluhavá diskuse o tom, jakou roli Češi hrají v evropských dějinách, kultuře a politice. Tato diskuse však měla spíše edukativní než objevný charakter a pokoušela se shrnout úvahy o tomto tématu většinou z 19. a první poloviny 20. století. Vnímání závažnosti národní sebereflexe v listopadovém českém kulturním prostředí dokládá také množství knih o otázce „češství“, které se v devadesátých letech objevily na pultech obchodů. Jakoby zmíněné téma demonstrovalo úsilí o sebenalezení a sebeumístění, které by se dalo stručně charakterizovat: „přes všechny ty kotrmelce jsme přece jen Evropané a máme v Evropě své nezastupitelné místo“.

Tyto diskuse se vedle vnějších projevů „češství“ dotýkaly také hlubších otázek souvisejících s národní identitou. Přes jistou dějinnou podmíněnost české sebereflexe po listopadu 1989 zapadalo toto úsilí do širšího celoevropského snažení o definici specifík evropské identity. Poněkud stranou však zůstávala otázka národní mentality, a to jak v její konkrétní, tak i v obecnější rovině. Právě problematika mentalit je předmětem následujícího textu.

Předkládaná stať nemá ambice podat ucelený výklad problému mentality ani v její obecné podobě, ani v jejích českých specifikách. Snaží se však poukázat na některé aspekty, a to zvláště s ohledem na české kulturní prostředí, které dlouhodobě hrály a hrají významnou úlohu.

Autoři se pokusili pohlédnout na českou mentalitu z několika různých úhlů. První vychází z jazykových a literárních projevů jako vnějšího výrazu národní mentality. Řeč a psané slovo spolu s vnitřní strukturou jazyka mají tu vlastnost, že bez ohledu na obsah nevědomky vypovídají také o tom, kdo ji používá, a o jeho společnosti⁹². V tomto případě autoři navazují na u nás nejrozšířenější literárně-psychologický a literárně-sociologický pohled na tzv. národní povahu. Téma národní identity a jejího zakotvení v jazyce a literatuře se v českém prostředí vždy znovu a znovu vynořovalo v souvislosti s určitými sociálními a politickými změnami.

⁹² „...Řeč vždycky přesahuje toho, kdo ji užívá. Tím je dáno, že fakticky nelze totálně lhát, a proto i totalitní propaganda, tento dosud nejdůslednější a nejdalekosáhlejší pokus o účelovou manipulaci jazyka, končí posléze fiaskem.“ Fidelius. P., 1998: *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda, s. 165. Z českých autorů právě Fidelius ve svých esejích přesvědčivě dokládá na komunistické propagandě neschopnost řeči a textu zcela vymazat jakýkoli svůj smysl, tj. zbavit se i kontextuálního odrazu reality.

nami. Objevilo se na konci devatenáctého století, po stabilizaci politických institucí první republiky, v šedesátých letech minulého století a pak znovu po pádu komunismu. Nakonec se stalo v Čechách i svým způsobem svérázným literárním druhem.⁹³

Další oblastí, na kterou autoři zaměřili svoji pozornost, byla otázka, jak se český národ společensky konstituoval, co jej tvořilo specifickým a jakých symbolů⁹⁴ ke své vnější i vnitřní prezentaci využíval. Současně s tím si všímají, jakým způsobem docházelo k rozhodování v celonárodním rozsahu, jaké zvláštní skupiny se v rámci jednoho národa utvářely a jaký byl jejich poměr ke státu a českému národu.

Vedle těchto dvou pohledů lze samozřejmě vystopovat projevy národní mentality i v jiných oblastech, jako jsou například hospodářské nebo geografické podmínky⁹⁵ apod. V textu je jim však, vzhledem k jeho rozsahu, věnována pouze okrajová pozornost.

Z hlediska časového text zohledňuje poslední dvě prošlá staletí. Základy moderní české společnosti byly položeny v průběhu devatenáctého století a ještě dnes jsou aktivně používány některé jeho atributy: symboly kultury a kulturnosti jako Národní muzeum, Národní divadlo, ale i důraz na vzdělání, který jako by potvrzovala obřadnost veřejného předávání symbolů dosaženého odborného gradu, dokonce i u škol, které nemají žádných tradic. To všechno současná společnost přejala a přikládá tomu význam. Na druhou stranu také problémy, které je ještě dnes nutné řešit a diskutovat, vzplály v hloubi výše zmíněného věku. Je jím především otázka vzájemného vztahu Čechů k bývalým svým krajanům německé národnosti. Snad jen architektura se dokázala zcela oprostít od starších vzorů.

Stručně by se dalo charakterizovat zmíněné období ve vztahu k českým dějinám jako období provinčnosti⁹⁶ a usilovných pokusů z této provinčnosti vybřednout. Lze souhlasit s Janem Patočkou, který počátek národně emancipačních snah charakterizoval slovy: „Začínají provinční dějiny, malé dějiny Čech. Lokální záležitost, řeč, se stává hlavním problémem dozrívající doby osvícenského absolutismu. Jednotný habsburský stát se zdá zbavovat domá-

⁹³ Z knih o národní povaze uveďme například Peroutkovo „*Jací jsme?*“ z roku 1924, Františka Kovárny „*Česká střízlivost a český pathos*“ z roku 1940 nebo spíše žurnalistické dílo „*Češi na vlásku. Příručka národního přežívání.*“ od Benjamina Kurase z roku 1998. Ilustrativní přehled literárních prací o „českém charakteru“ je v Havelka, M., 2001: *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989.* Praha: LNL, s. 24–26.

⁹⁴ Výběr a interpretace symbolů lze považovat, zvláště jsou-li tyto symboly přijaty širší veřejností, za určitý projev národní mentality. Zdá se, že projevy mentality lze dobře vystopovat na pojmání klíčových dějinných okamžiků a osob. Nejedná se o reálné události, ale zejména o to, co je obecnou představou o prošlém ději nebo osobě. Někdy je tento komplex úsudků zjednodušeně označován jako „národní mýtus“. Zajímavá je v tomto ohledu teorie tzv. symbolických center, která se vytváří kolem určitých významných událostí a jejichž funkcí je napomáhat vytváření porozumění, zprostředkování předpojmových orientací. „Z hlediska sociologie vědění je na těchto „symbolických centrech“ a jednotlivých, jimi vytvářených obrazech skutečnosti zajímavé, že v nich dochází ke konstrukci sakralizovaného rámce sociální souvislosti smyslu, to znamená, že se na jejich základě vytváří možnost specifického výkladu skutečnosti, která má silné sociálně-integrativní funkce, a zároveň i možnost specifického ospravedlňování jednotlivých sociálních institucí a jednotlivých politických rozhodnutí“ in Havelka, M., 2001: *Dějiny a smysl. Obsah, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989.* Praha: LNL, s. 12. Paradoxně ale M. Havelka identifikuje jako jedno ze „symbolických center“ v českém případě i snahu o hledání národního charakteru a kolem této problematiky se odvíjející diskuse. (Ibid., s. 21–27).

⁹⁵ Odhlédneme-li od zdůrazňování průmyslového potenciálu českých a od proklamací o nutnosti silného středního stavu či zdůrazňování národních kořenů na venkově agrárními politickými stranami, je nutno poznamenat, že o ekonomických souvislostech s mentalitou se v Čechách ve srovnání s jazykem či literaturou téměř nepřemýšlelo a také geografické nebo geopolitické souvislosti národního vývoje byly zvysoka přehlíženy. Určitou výjimkou u druhého tématu byli Masaryk, Emanuel Moravec a v nejnovější době například Oskar Krejčí.

⁹⁶ Je zde myšlena především provinčnost ve smyslu hlavních dějinných trendů. Zatímco v době husitské reformace Čechy tvořily určitý předvoj v dějinném směřování, v počátcích národního obrození již byly na okraji tohoto dění.

cí řeč možnosti jakéhokoli rozvoje, a tím i budoucí perspektivy, na druhé straně je však nucen respektovat ji vzhledem ke svému programu emancipace rolnického stavu pro ty vrstvy, které ji uchovávají. Jazykový nacionalismus v duchu Herderově, později také Arndtově a Jahnově udělá pak ostatní. Společnost v Čechách se rozštěpí podle jazykového kritéria.⁹⁷

Vycházíme-li ze strukturalistických teorií, ve kterých je jazyk chápán jako bazální rovina, na jejímž základě se odehrává veškerá komunikace⁹⁸, musíme připustit, že právě devatenácté století bylo jakousi osovou dobou pro moderní českou společnost. Bylo to vlastně období, kdy český jazyk měl svoji vnitřní strukturu relativně otevřenou a záleželo jen na představitelích vzrůstajícího českého kulturního prostředí, jakou novou kvalitu mu vtisknou⁹⁹. Bereme-li v úvahu strukturalistické teorie, je otázkou, jak se do moderního českého jazyka a ostatně i kultury jako celku promítla skutečnost, že český jazyk byl zpočátku významnou a vlivnou částí českých učenců promyšlen v myšlenkové struktuře jazyka jiného, a to hlavně německého. K národnímu uvědomování v českých zemích navíc docházelo pod přímým vlivem německého kulturního prostředí, které bylo jakýmsi prostředníkem širších evropských trendů.

Nemohlo tomu ani být jinak, když byl český jazyk před tím vesměs opuštěn elitou svého národa a přestal sloužit jako prostředek vyšších ambic jak kulturních a vědeckých, tak i obecně společenských. Moderní česká společnost se, přes skutečnost, že měla stoupence také mezi významnými představiteli české šlechty, počala vyvíjet jako společnost středního a nižšího stavu. Takovou fakticky zůstává do jisté míry dodnes.

Národně emancipační úsilí, třebaže se zcela přirozeně orientovalo na příslušníky svého „kmene“, nemohlo být a ani nebylo v národnostně smíšeném prostředí českých zemí etnicky homogenní. Zcela přirozeně zde docházelo k vzájemnému prolínání Čechů s Němci a Židy, přičemž zůstával poměrně velký prostor pro vlastní výběr své národnosti. V této volbě hrál významnou roli vedle kulturního rámce také sociální aspekt. Zatímco nižší společenské vrstvy měly tendenci inklinovat k českému kulturnímu prostředí, lidé z „vyšší“ společnosti se spíše přikláněli k německému. Ostatně tuto skutečnost dokládá i poměrně velká četnost smíšených rodin v jednotlivých sociálních vrstvách. Pro ilustraci uveďme slova českého filozofa Karla Vorovky: *V dějinách českých, starších i nejnovějších, je mnoho krásného, co musí každého člověka zaujmouti. Není to žádný nízký animální instinkt, ta láska k národu, ten národní cit. Kde a jak se vzal? K této otázce mám odpověď ze života svých rodičů. Můj děd se strany otcovy byl hodinářský dělník, chudý Němec ze západních Čech, který se v Praze oženil s chudou Češkou, ale do smrti se česky nenaučil. Můj otec mluvil od dětství oběma jazyky, studo-*

⁹⁷ Patočka, J., 1992: *Co jsou Češi?* Praha, s. 10–11.

⁹⁸ Vycházíme zde ze závěru E. Sapira a B. L. Whorfa, že tvar kultury neboli celkového stylu života společnosti je v podstatě určen – a v každém případě stejným způsobem zřetelně „strukturován“ – jazykem dané kultury. Tomuto postoji odpovídá rovněž názor Tzvetana Todorova, podle něhož pro lidské bytosti představuje jazyk „primární označující systém a jeho gramatika je determinující, je modelem pro všechny ostatní systémy“. Při zakládání jiných systémů (umění apod.) si můžeme být podle Todorova jisti, „že v něm nalezneme otisk abstraktních forem jazyka“. (Todorov, Tzvetan: *Language and literature*. Citováno z: Hawkes, T., 1999: *Strukturalismus a sémiotika*. Brno, s. 80.)

⁹⁹ Vladimír Macura charakterizoval výjimečnost národního obrození slovy: „Téměř všechno, co cítíme jako příznačné pro českou obrozenskou kulturu, nevzniklo navázáním na tradici, ale mnohem složitějším vztahem, jímž bylo samo navázání výslovně sice zdůrazňováno, zatímco vnitřně byl naplňován rozchod s minulostí. (...) Všechno napovídá tomu, že to, co tak opatrně a zatím intuitivně nazýváme „obrozenská stránka“ české kultury první poloviny 19. století, je tvorbou nového, nikoli obnovou starého, a že společné zákonitosti evropského vývoje se u nás prosazují nejen později, ale především jinak.“ (Macura, V., 1995: *Znamení zrodu*. Praha, s. 6.)

val na německé střední škole, ale svobodnou volbou rozhodl se pro českou národnost. Proč to učinil? Jeho cit jej táhl chudého k chudým, slabým a potlačeným, tj. k Čechům. Moje matka, rozená Höhmová, byla dcerou Němce, který česky neuměl. Proč ona i její bratři cítili česky? Protože jejich mravní cit vedl jejich sympatie k českému národu macešsky německou vládou odstrkovanému. Že já jsem Čechem, o tom svobodně rozhodl mravní cit mých rodičů – inteligentů. Takových případů mohl by snad každý druhý Čech vyjmenovat několik ze svého příbuzenství, a to jsou ty elementární síly, které u lidí jen trochu poznavších české dějiny vedly vědomě [...] k češtví.¹⁰⁰ Vorovkova slova dobře ilustrují sociální rovinu česko-německého vztahu procházející napříč česko-německými národními a jazykovými spory. Na této bázi samozřejmě také docházelo k prolínání českých a německých kulturních hodnot a představ.

Ovšem německé kulturní prostředí nebylo zprostředkovatelem jediným a bezvýhradným. Je případné, že se česká obrozenecká kultura utvářela jaksi ve stínu jazykovědných bádání a vymezování se za využití ostatních slovanských vlivů právě proti němectví. V této souvislosti stojí také za zmínku, že do jazykových diskusí chtěli vstupovat i Slováci, jmenovitě Ján Kollár a Pavel Josef Šafařík, s tím, že si uvědomovali význam českého jazyka i pro potřeby slovenského národa. Z hlediska námi sledovaného problému je zajímavé jejich zdůvodnění: „Slovák nech něco Čechům a Čech něco Slovákům dá, má-li mezi oběma jedna literatura místo míti, totiž: česko-slovenská. My sme posavad bratry Čechy větší pozorností počteli nežli oni nás z ohledu na řeč, a přece i Slovák ve své řeči tak mnoho krásného a znamenitého má, že bysme srdečně litovali, kdyby již jednou Čech nepřestal po germanismech se sháněti a nezačal své oči jinam obracet.“¹⁰¹ Tyto snahy se však víceméně ukázaly jako liché. Nakonec Šafařík po letech jako podmínku hmotného zabezpečení svého pobytu v Praze musel přijmout závazek, že svá vědecká díla bude psát výhradně česky.¹⁰²

Samotné německé prostředí tak vlastně v moderních českých dějinách hrálo dvojznačnou úlohu. Na jedné straně působilo v roli rivala, na straně druhé jako zdroj inspirace, ale také jako útočiště pro ty, ke kterým se česká společnost otočila zády, nebo je dokonce ze svého středu vyobcovala.

V českém národním prostředí hrál jazyk širší úlohu, než jen jako prostředek vzájemné komunikace.¹⁰³ Byl rovněž vnějším výrazem vlastního ztotožnění s národem.

Mezi samotnými českými učiteli se na počátku 19. století, kdy docházelo k „oprašování“ českého jazyka, střetl uměřený klasicistní přístup s preromantickým zanícením. Tento střet se odehrával i v oblasti zkoumání a praktického využití jazyka českého etnika. Zatímco ještě Josef Dobrovský měl vážné pochybnosti, zda se čeština někdy stane jazykem, kterým by bylo možné promyšlet složitější problémy, a byl přesvědčen, že čeština již svůj úkol naplnila, jiní se přeli o to, jakým způsobem se jazyk má zdokonalit, aby sloužil praktickým potřebám.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Vorovka, K., 1926: *Dvě studie o Masarykově filozofii*. Praha, s. 39.

¹⁰¹ *Písně světské lidu slovenského v Uhřích*, předmluva, str. XXI – XXII. Citováno z Novotný, J., 1971: *Pavel Josef Šafařík*. Praha, s. 58.

¹⁰² Pavlu Josefu Šafaříkovi byla, v případě, že v budoucnu bude užívat jako jazyka svých vědeckých prací výlučně češtiny, zaručena skupinou českých vlastenců roční podpora ve výši 480 zlatých. (Macura, V., 1995: *Znamení zrodu*. Praha, s. 51.

¹⁰³ O širším dosahu jazykových a pravopisných otázek názorně vypovídá Vladimír Macura ve své knize „Znamení zrodu“. Jak sám napsal: „Pravopisné a gramatické skutečnosti náhle vypovídají nejen o jazyce, ale i (a často především) o něm zcela jiném. Odráží se v nich ten či onen program sociálního chování, ten či onen pohled na svět, svědčící současně o politických, estetických atd. postojích svých nositelů.“ (Macura, V., 1995: *Znamení zrodu*. Praha, s. 42–43.

Přestože je nezpochybnitelné, že „jazyk působí v lidském chápání světa jako významná konzervativní síla“¹⁰⁵, docházelo přece jen, jak již bylo výše naznačeno, v českém prostředí první poloviny 19. století k vědomým zásahům do výbavy jazyka, a to jak k záměrnému vytváření nebo doplňování odborných terminologií¹⁰⁶, tak i k samotným „svévolným“ gramatickým úpravám. Jako by nová forma a výbava jazyka měla svojí obsáhlostí předstihnout jeho praktické užití. Koneckonců, kdo by nechtěl být u toho, když se něco velmi zásadního mění¹⁰⁷. Ovšem konzervativní trend byl formálně zachováván, a to tím, že budovaný moderní jazyk zcela přirozeně navazoval na původní formu českého jazyka¹⁰⁸.

Česká obrozenecká společnost nebyla názorově příliš kompaktní. Názorové rozdíly se promítaly i do osobních vztahů, jakoby chyběl větší nadhled. Na tuto skutečnost poukazuje Vladimír Macura, když píše: „Rozdílné názory na otázky pravopisné vyvolávají ostrou diferenciaci v české vlastenecké společnosti. Hodnocení jednotlivých osobností často vychází z jejich postojů v otázkách pravopisných, tradicionalista Nejedlý je například označován za „strachojota ypsilonomila“ (...) Vznikají označení jednotlivých vlasteneckých skupin na základě jejich příklonu k té či oné podobě českého pravopisu (wisté, ouáci, auáci, iotisté, ypsilonisté, ypsilonomani aj.). Pravopisné a vůbec filologické skupinaření tu v mnoha ohledech nahrazuje zpočátku nerozvinuté třídění politické a také je s politickými důsledky nejednou spínáno.“¹⁰⁹ Tento moment má svůj význam k pochopení některých přístupů v české společnosti i v budoucnosti. Můžeme se snad přiklonit k názoru, že takovéto jednání v sobě obsahuje jistou míru intolerance.

¹⁰⁴ Zatímco Jan Nejedlý spatřoval jediný prostředek vzdělávání a obohacování češtiny v návratu k mluvě doby Veleslavínovy a k tvorbě nových slov hodlal přistupovat jen v případě absolutní nezbytnosti, Josef Jungmann spolu s Antonínem Markem, Václavem Hankou a dalšími zastával mnohem liberálnější postoj.

¹⁰⁵ Hawkes, T., 1999: *Strukturalismus a sémiotika*. Brno, s. 22.

¹⁰⁶ Názvoslovní filozofické a estetické vytvářeli František Palacký a Josef Jungmann; literárněvědné Josef Jungmann, lingvistické a fyzikální Josef Vojtěch Sedláček a František Josef Smetana; chemické, botanické a zoologické Preslové a Karel Slavoj Amerling; právnické Josef Pelikán; lékařské Antonín Jungmann a Václav Staněk, astronomické Smetana; psychologické Karel Ferdinand Hýna; logické a sémiotické Antonín Marek aj. (Macura, V., 1995: *Znamení zrodu*. Praha, s. 50.)

¹⁰⁷ S jistou shovívavostí tehdejší snažení později charakterizoval F. L. Rieger: „Tu jest snažná péče obracována k vyčištění jazyka od zastaralých nešvar, pro nové věci a myšlenky časem se rodící vymyšlena nová slova, vůbec pak větší zřetel obracen na živě se proudící zdroj obecné mluvy, z níž lecos dobrého přijímáno do jazyka spisovného proti dřívějšímu zvyku. Že v tom nezachována vždy pravá míra, že všelicos dalo se přes potřebu a leccos dosti nezapně, kdož by se tomu diviti chtěl?“ (Rieger, F. L., 1863: *Čechy, země i národ*. Praha, s. 406.

¹⁰⁸ František Palacký tuto konzervativní rovinu jazyka poněkud romanticky charakterizoval slovy: „...Jazyk povstává i roste právě tak, jako stromoví a kvítí po horách i zahradách; i jakož tam člověk jen to, co příroda organickou mocí svou plodí, chovati, pořádati a kliditi smí, tak i theorie zde jen to, co v lůně národu se pučí a kvete, v jeho přesnotě chrániti, tomu hověti, to k dalšímu užívání pravému chystati povinna jest. Rozum tedy není tvůrcem ani zákonodárcem, alebrž jen zprávčím v jazyku; sahá-li dále, osobuje-li sobě i tam vládu konstitutivnou, kdež jemu nejina než administrativná přináleží, nedyť odporuje sobě sám, a vykročujíc ze svých mezí přirozených, vstupuje do oboru šilenosti. (...) my pak máme jazyk písemný již od několika století stvrzený, a nejen ode všech nejosvěcenějších mužův národu našeho, ale i ode vlády zemské, od starodávna jednosvorně přijatý a dodnes užíváný; tak že nám s ohledu tohoto nic nezbyvá, než aneb přistoupiti k němu a držeti se ho, jakýžkoli jest, aneb udělati sobě jiný, z brusů nový jazyk. I neníť pochyby, že kdokoli chce a umí, může sobě stvořiti jazyk krásný, bohatý libozvučný a všemožně dokonalý: ale jazyk takový nebude více národním, nýbrž osobním jazykem toho, kdo jej osobně udělal.“

¹⁰⁹ Macura, V., 1995: *Znamení zrodu*. Praha, s. 44.

Jak již si mohli první obrozenci vyzkoušet, jazyk, zvláště pro ty, kteří jím umí vládnout, představuje velkou sílu a moc. Z tohoto hlediska nabývá na významu jeho využití v politice. Výrazy jako „odrodilec“ mohou dobře ilustrovat určitou vypjatost českého národního prostředí. Jazyk je totiž také pole, kam se promítá politická kultura společnosti. Právě v politice a potažmo i v žurnalistice docházelo velmi často, ačkoli to není typicky český jev, k zneužívání jazyka, k vytváření zkreslených představ ve snaze získat podporu k zcela konkrétním politickým cílům. Takovéto tendence v jazyku byly patrné jak v období předválečného Československa, tak i během okupace. Snad nejvýraznější zásah přišel v tomto směru za vlády komunistického režimu. Daleko výrazněji než v dřívějších dobách docházelo k „rozštěpení jazyka“ na oficiální a neoficiální, které v této době docházelo často až do extrémů. Komunistický režim se snažil ovládnutím sémantické roviny jazyka pro sebe monopolizovat okolní svět. Tuto skutečnost podrobně rozebírá Petr Fidelius: „*Chceme-li vytvořit „nového“ člověka, musíme u něho především dosáhnout „přeměny vědomí“, a té docílíme tak, že mu vnudíme „novou řeč“. Přitom je samozřejmě lhostejné, bude-li tvrzením oficiální propagandy věřit, nebo ne; stačí, když „nová řeč“ získá monopol ve všech oblastech, které nějak souvisejí s politikou, ve všem, co se týká „věcí obecných.“*“¹¹⁰ Zároveň pojmy vyprazdňoval a nahrazoval jinými asociacemi, přičemž pokračoval zdárně v tradici předchozích období, kde „často srůstají pojmy „levice“ a „pokrok“, „pravice“ a „reakce““. V totalitní řeči pojem znamená něco jiného pro ty „dole“ a ty „nahore“, „oni“ už mluví dokonce i jiným jazykem. „...už je zcela bezpředmětné se ptát, co je to mír... atd. Odpověď je už předem naprogramována, „mír“ je ve skutečnosti „ideologický boj“, „demokracie“ je ve skutečnosti „uvědomělá podpora politiky komunistické strany“...“¹¹¹ V takto vypjatě rozdělených rovinách se ale zároveň odráží i rozdělení společnosti na jakousi vrstvu jednajících aktivně a na spíše pasivní zbytek společnosti, které do jisté míry přetrvává (je však nutné připustit, že toto „zmatení“ jazyka bylo české společnosti implantováno v souvislosti s internacionálním bojem „za socialismus a komunismus“). I dnes se v novinovém textu i v parlamentním projevu otázka z politiky neprobírá, ale „diskutuje“, nehledá se porozumění, ale „konsensus“, a politik občan nemá na věc „pevný názor“, neboli neví o ní vůbec nic atd.

Vycházíme-li z předpokladu, že jazyk tvoří bazální strukturu pro charakter společnosti, nelze se vyhnout tomu, abychom nesrovnali podobu českého jazyka 19. století s jeho současným stavem. Zjistíme, že dochází k jeho postupnému zjednodušování (mizí přechodníky apod.). Zároveň s tím se (zvláště po r. 1989) do lexikální výbavy českého jazyka dostává, a to hlavně v souvislosti s novými technologiemi, mnoho cizích termínů, pro které mnohdy ani není hledán český ekvivalent. Jako názorný příklad lze uvést slova: internet, virtuální, globalizace atd. Toto ovlivnění jazyka je však daleko více způsobeno všeobecnými globalizačními trendy, než samotnou politickou změnou z roku 1989. Český jazyk není v tomto ohledu výjimkou. K obdobnému trendu dochází také u jazyků jiných, a to i početnějších národů (např. němčina). Je to dáno přirozeně i tím, že jazykem mezinárodní komunikace, jakousi latinou moderní doby, se stala angličtina, která získává dominantní postavení ve světě.

O patrně první hlubší analýzu české povahy na základě jazyka se pokusil sociolog Emanuel Chalupný, který ve struktuře jazyka zcela oprávněně spatřoval odraz národní mentality. Jak sám vysvětluje: „*Jazyk není sice příčinou, ale je plodem a projevem národní povahy, a tedy lze ji z něho vyčísti.*“¹¹¹ Chalupný si v jazyce všiml především přízvuku a postavení souhlá-

¹¹⁰ Fidelius, P., 1998, s. 184.

sek ve slovech, neopominul však ani otázky syntaktické. Zjišťoval, že jak přízvuk, tak i souhlásky, které měly dále tendenci se shlukovat, byly umísťovány na počátku slov.¹¹² Z výše nastíněného trendu následně odvozoval základní podobu české národní povahy. Došel k názoru, že tento důraz na počátek má svůj ekvivalent i v obecných přístupech Čechů. U nich spatřoval tendenci vložit veškerou energii do počáteční fáze jednání, to znamená rychle se nadchnout pro věc, avšak bez delšího trvání; vynaložit práci najednou a pak dělat co nejméně; dosáhnout rychle nějaké postavení, a být tak pod střechou a nemuset se již dále namáhat a starat apod. Z toho dále odvozoval, že Čech více začne než dodělá; je spíše všestranný než hluboký; více pestrý než pádný a spíše rozmanitý, než velkolepý. Poukazoval dále na to, že mnoho Čechů vykonalo velká díla v mladém věku, ale jen málo z nich rostlo až do let pokročilých. Jak sám dodává: „Vyspělost předčasná překáží vyspělosti normální, a jakožto jednotlivci předčasně stárnou, národ pořád nedospívá.“¹¹³ *Promítnutí tohoto národního rysu spatřoval i v české vědě, kde pocítoval absenci velkých vědeckých systematicků. „Čech je na koncepci většího díla zpravidla slab, v podrobnostech za to vyniká silou a určitostí, a jeho kvapná práce a rychlá orientace bývá příčinou zvláštního rázu díla: šlehají tam bohaté plameny myšlenkové i ideové, ale chybí souměrnost a pevnost.“*¹¹⁴

Chalupný tuto jistou povrchnost či nedůslednost v české národní povaze zevšeobecnil v charakteristice společenství Čechů jako stále mladého – a stále nedospělého národa. Této charakteristice je nutné přiznat, a to i na základě pozdějších zkušeností, jistou všeobecnou platnost a oprávněnost. Stačí jen vzpomenout, kolikrát v minulém století Češi počali budovat svůj národní byt a kolikrát jej nedobudovali. Přesto Chalupného charakteristika spíše vypovídá o povaze elity národa než o národu samém, třebaže je nutné připustit, že i tato národní elita převážně vyrůstala ze skrovných „lidových“ poměrů. Netvořila však a netvoří „represntativní vzorek národa“, přičemž její výběr byl ovlivňován mnoha faktory. Život většiny běžných lidí se spíše řídil nutnou „jednotvárností cyklického opakování činností“,¹¹⁵ vedoucích k zajištění obživy, a na to, aby si tito lidé ověřili své mentální schopnosti budováním něčeho nového, jim, vedle nedostatečného zájmu, většinou nezbyvaly ani prostředky ani čas. Chalupného závěry také příliš nekorespondují s výsledky úsilí české národní společnosti o vzdělávání národa v mateřském jazyce.

Důležitým momentem v posuzování národní povahy je právě okolnost, jaké podmínky vytváří národní elita členům národního společenství v přístupu ke vzdělání. Uvědomělé české intelektuální kruhy si již od počátku národně emancipačního hnutí poměrně ostře uvědomovaly propast, která se vytváří mezi tou částí národa, která má možnosti a prostředky získat vzdělání, a těmi méně šťastnými. V roce 1821 tuto situaci vystihl Jan Evangelista Purkyně slovy: „*Národ českoslovanský valný počet vzdělanců a hlav důvtipných v sobě chová, jich však*

¹¹¹ Chalupný, E., 1907: *Národní povaha česká*. Praha, s. 8.

¹¹² „V češtině tedy ve všech útvarech gramatických důsledně a pronikavě vládne snaha zdůrazňovat počátek, nakupit naň i důraz i prvky jazykové; snaha anticipační, jak v směru ryze gramatickém, tak i logickém; snaha vystihnout již počátkem to, co vyplývá teprve z ukončeného celku. Jedním slovem bychom to mohli nazvat *anticipace* nebo *prolepsis*, ovšem v smysle trochu jiném, vnitřnějším, nežli v původním *rhetorickém*.“ (Chalupný, E., 1907: *Národní povaha česká*. Praha, s. 11–12.)

¹¹³ Ibid., s. 26–27.

¹¹⁴ Ibid., s. 32–33.

¹¹⁵ Pod touto činností je myšleno připoutání zemědělců k půdě a péči o ní a o dobytek, dělníka k výrobní činnosti, obchodníka k obchodu apod.

vzdělanost cizím jazykem, nejvíce německým nebo latinským, jest získána. V takovém též jazyku bývá jejich vědecké obcování. Tím se stává, že v našem národu více než v kterémkoli jiném prostota a vzdělanost se dělí a taková mezera mezi oběma se nachází, že komu osud nepopřál od mláde své prostředkem cizího jazyku vyššího vzdělání sobě dobytí, ten u pozdějším věku života svého k samotlivé a skrovné prostotě odsouzen býti musí.¹¹⁶

Purkyňova slova vcelku vystihovala potřebu národně probuzených vzdělavců ujmout se prosté a nevzdělané části národa. Hodnotíme-li s odstupem doby úsilí Čechů v této oblasti, nelze si s určitým obdivem nevšimnout, že díky vytrvalé práci bylo vytvořeno, mnohdy za značného úsilí, rozsáhlé dílo (nejenom vybudování českého školství, ale i další vzdělávací a výzkumné instituce včetně knihoven). Školy budované v devatenáctém a v první polovině dvacátého století dodnes patří k nejměstavnějším budovám českých obcí a vzdělání na nich dosažené mělo velmi dobrou úroveň. V této souvislosti nelze pominout ani snahu zpřístupnit vzdělání všem nadaným jedincům bez ohledu na majetek.¹¹⁷ Lze to snad vedle národně emancipačního úsilí také připsat generační solidaritě, že někteří z těch, kteří si sami prošli strádáním za svých studií, usilovali, aby tento tíživý stav byl pro budoucnost odstraněn. Dodnes je inspirující počín významného českého architekta a stavitele Josefa Hlávky, jenž se rozhodl k podpoře „nemajetných studentů, rigorosantů a kandidátů profesury University Karlovy a Českého vysokého učení technického v Praze“ iniciovat založení Spolku studentských kolejí českých vysokých škol pražských.¹¹⁸

Česká kulturní, společenská i politická elita pochopila velký význam vzdělání, a to jak odborného, tak i humanitního a svým jednáním vytvořila dobré základy pro duchovní rozvoj společnosti. Ne náhodou Němci v době okupace českých zemí zamezili Čechům jako jeden z prostředků jejich ovládnutí přístup k vysokoškolskému vzdělání a usilovali o odříznutí nižších vrstev od jejich kulturní a společenské elity vzešlé většinou právě z těchto škol. Zavření českých vysokých škol bylo násilným přerušением úspěšně se rozvíjejícího trendu v české společnosti. K narušení příznivého poměru Čechů ke vzdělání však nedošlo, což dokazuje velký zájem mladých lidí o studia po osvobození Československa. Kladný vztah ke vzdělání nebyl narušen ani po komunistickém převratu v roce 1948, a to i přesto, že obsahy výuky na školách byly vyprazdňovány komunistickou ideologií a přístup k oficiálnímu vzdělání byl filtrován podle stranických kritérií. V tomto období se také začalo štěpit vzdělání na oficiální, uskutečňované prostřednictvím státních škol, a neoficiální, provozované v provizorních podmínkách bytů zapovězených profesorů či v pracovních táborech. Jakoby docházelo k promíchání elity s neelitou a neelity s elitou. Dělicím kritériem nebylo ani tak vzdělání jako

¹¹⁶ Purkyň, J. E., 1965: Krok – veřejný spis věnaučný pro vzdělavce národu československého. In: Purkyň, J. E.: *Sebrané spisy*, svazek IX., Praha, s. 112.

¹¹⁷ Ovšem situace chudých studentů v období studií dlouho nebyla v žádném případě jednoduchá a jejich existenční podmínky lze ještě na počátku 20. století považovat za velmi tíživé. Mezi spolky, které podporovaly chudé studenty, patřily Husův fond, Mensa academica, Kolej Arnošta z Pardubic a Skuherského nadace, jejich prostředky však nestačily na to, aby dokázaly studenty těchto existenčních potíží zbavit. Lodr, A., 1988: *Josef Hlávka*. Praha, s. 168.

¹¹⁸ Hlávka je představitelem málo známého typu českého podnikatele. Žil v pravdě asketickým životem, přičemž téměř všechny prostředky, které díky své úspěšné projekční a stavitelské činnosti nashromáždil, věnoval na mecenášské aktivity. S jeho jménem je kromě Hlávkových kolejí spojen také vznik České akademie a Národohospodářského ústavu. Ještě dnes k Hlávkově odkazu působí Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových. Svým životem Josef Hlávka v podstatě představoval určitý model, jak by společnost mohla smysluplně fungovat, kdy konečným cílem individuálního života není hospodářský úspěch a zisk, naopak, tento profit umožňuje úspěšným, aby podle svého uvážení a přesvědčení přispívali k povznesení svých bližních.

osobní lidské a morální zásady. Převážná část veřejnosti ať chtě či nechť se však režimu přizpůsobila, třebaže jim nabízel omezené možnosti rozvoje.

Současný blízký vztah ke vzdělání dokládá jak rozvoj zvláště vysokého školství po roce 1989 a zájem mladých lidí o jeho vysokoškolskou úroveň, tak i tradiční vysoké ocenění vzdělání v české veřejnosti, přičemž, jak ostatně také dokazují výsledky různých výzkumů veřejného mínění, učitelé a vědečtí pracovníci zaujímají ve váženosti mezi jednotlivými profesemi čelná místa.

Z tohoto hlediska se lze přiklonit k názoru, že bylo pro české společenství štěstím, že u začátku jeho moderních dějin stáli humanitně vzdělaní lidé. Odborná způsobilost měla velký význam především ve vztahu k filologickému bádání. Jejich uznávaná „erudovanost“ však na druhou stranu jako by přesahovala hranice daného oboru a opravňovala je k vedoucímu postavení v celém českém národním společenství. Tak například Jan Nejedlý byl jako profesor českého jazyka a literatury na přelomu 18. a 19. století považován za přirozenou hlavu českých vlastenců a spisovatelů. Později František Palacký jako velký znalec českých dějin zaujal svého času vedoucí a rozhodující postavení nejen v české politice, ale i v národě jako celku. Obdobně lze soudit i o prvním prezidentovi T. G. Masarykovi. Tento vztah vzdělání a moci se v pozdější době, pomineme-li éru dělnických prezidentů,¹¹⁹ ještě posiloval.

Nešlo však jen o dosaženou sumu znalostí. V praktickém a politickém životě nabýval také na významu vnější projev tohoto dosaženého vzdělání vyjádřený v titulech, které jakoby podpíraly váhu a výjimečnost osobností. Tak se postupem času vžila spojení jako např. Dr. Kramář, prof. Masaryk, Dr. Beneš, apod. Velkou váhu, která je i v současnosti přikládána tomuto vnějšímu symbolu dosaženého vzdělání, dokládají aféry s neoprávněným používáním titulů, které v nedávné minulosti rozvířily českou politickou a společenskou scénu.

V této souvislosti a v obecnější rovině lze vyslovit domněnku, že v české společnosti, která je víceméně středostavovská, vzdělání (možná výstižněji řečeno formální dosažení akademických a vědeckých hodností) plní nebo supluje úlohu titulů a hodností aristokratických, jakoby tyto tituly v sobě zahrnovaly i morální prověření jedince.

Jak bylo naznačeno výše, nositeli českého národního programu byli převážně čeští vzdělanci. Jeho naplňování lze z našeho hlediska rozdělit do několika období. V prvním bylo české prostředí odkázáno víceméně na své síly. Přístupy v této etapě také zevšeobecnil a zabudoval Emanuel Chalupný do české národní povahy. Podle Chalupného je na základě těchto zkušeností pro Čechy charakteristické, že si dokázali vždy sami pomoci. Tomuto tvrzení se dá pro starší období přisoudit určitá platnost: české národně emancipační hnutí vznikalo „zdola“ a prosazovalo se proti stavovské struktuře rakouského státu, jejíž legitimitu svou existencí narušovalo. Tvořily se zde vlastně základy nové společenské struktury, která měla postupně vystřídat nebo vytlačit strukturu aristokratickou.¹²⁰

Chalupného výrok však postrádá platnost, podíváme-li se na dějiny 20. století. Můžeme usuzovat, že po vzniku Československa byla poněkud paradoxně tato tendence v české mentalitě potlačována. Tomuto trendu odpovídají také diskuse nad zásluhami o vznik Československého státu. Přestože byl de iure uznán za počátek nového státu domácí převrat z 28. října 1918, to znamená, že bylo akceptováno, že Češi postavili svět před hotovou věc, v probíhajících vnitřních polemikách nabyla rozhodujícího vlivu skutečnost, že se o vznik

¹¹⁹ Přestože se režim propagandisticky snažil adorat dělníky a rolníky, nemohl neuznat praktickou užitečnost vzdělávání a přijal i používání různých titulů, třebaž získaných ve „večerních“ či „stranických“ školách.

státu zasloužil největší měrou zahraniční odboj za souhlasu světových mocností. Tato okolnost následně determinovala přístupy politické elity jak v roce 1938, v období II. světové války i de facto v době poválečné, období Pražského jara a následné okupace nevyjímaje. Posuzujeme-li celé toto období, musíme přiznat, že se většinou o suverenitě Československého státu rozhodovalo jinde než uvnitř české a slovenské komunity. Prvním výrazným aktem, který pocházel čistě z našeho vnitřního rozhodnutí, bylo až rozdělení československého státu na Českou republiku a Slovenskou republiku z přelomu let 1992/93.

V rámci českého národního prostředí měla politická reprezentace zpočátku tendenci sdružovat se v jedné všenárodní straně, kterou byla strana národní (staročeská), později od roku 1874 se od ní vydělila národní strana svobodomyslná (mladočeská), která v určitém směru převzala štafetu v prosazování českých národních zájmů. Hlavním cílem obou stran byla otázka národní emancipace, přičemž Dr. Eduard Grégr v období vzniku mladočeské strany vyzdvihoval národně emancipační úsilí nad všechny ostatní stranické zájmy: „*Patenty únorovými či ústavou Schmerlingovou poškozeno bylo státní a historické právo království českého tak velice, že celý národ soustřediti a napínati musel veškeré síly své pouze k jedinému cíli, k zachránění své samostatnosti, své samosprávnosti, svých odvěkých a nezadatelných práv. V tomto boji nebylo různých stran mezi námi; státoprávní program byl přijat od celého národa, a vše, co se vztahovalo k uskutečnění tohoto programu, prováděno s jednomyšlností a svorností vzornou, ba nikde jinde nevidanou. U věci té byl celý národ český jedinou stranou, jediným celkem jako z jedné litiny bez trhliny a kazu; celý národ český tvořil jedinou stranu státoprávní opozice proti centralistické ústavě vídeňské. V otázkách státoprávních nebylo tudy a není až dosud u nás pozorovati žádných podstatných rozdílů a neshod, alespoň co do konečného cíle, co do obnovení samostatnosti a svézákonnosti království českého. Ale v otázkách jiných, v otázkách čistě politických aneb společenských, v otázkách, abychom tak řekli, druhé řady či menší důležitosti ukázalo se za každé příležitosti, že i u nás jako v celém světě, dva veliké proudy nestejného směru vedle sebe běží, proud svobodomyslný a proud konservativní.*“¹²¹

Teprve od 90. let 19. století docházelo, pomineme-li sociálně demokratickou stranu, v českém prostředí k výraznějšímu dělení politického života, přičemž do popředí více vystupovaly sociální a hospodářské aspekty.¹²² Avšak v průběhu I. světové války měly politické strany opět tendenci ke sdružování a koordinaci svých postojů. Nejvýznamnějším útvarem, který vznikl sdružením českých stran v závěru války, byla Česká státoprávní demokracie. Prostřednictvím mladočechů se státoprávní demokracií sblížily také podnikatelské kruhy i se svým pragmatickým myšlením, které už samotným zaujetím na chod konkrétních hospodářských subjektů není shodné s myšlením humanitního vzdělance. Názorová rozdílnost byla

¹²⁰ Pregnantně to vyjádřil František Palacký ve svém psaní do Frankfurtu: „*Tento národ malý sice jest, ale od jakživa zvláštní a sám o sobě stávající; panovníci jeho účastnili se od věkův ve svazku knížat německých, národ ale sebe sám nikdy k národu Německému nepočítal, aniž také od jiných po všecka století kdy k němu byl počítán. (...) že tudíž celé dosavadní spojení země České s říší Německou pokládáno a považováno býti musí, nikoli za svazek národu s národem, ale za svazek panovníka s panovníkem. Žádá-li ale kdo, aby nad tento dosavadní svazek mezi knížaty nyní spojil se národ Český sám s národem Německým, jest aspoň toto vždy požadavek nový, nemající žádného historického základu právního, jemuž já o sobě hověti oprávněna se necítím, pokud neobdržím k tomu výslovného i platného mandátu.*“ Palacký, Fr., 1898: *O poměru Čech i Rakouska k říši Německé*. In: Františka Palackého spisy drobné, díl I. (Spisy a řeči z oboru politiky), Praha.

¹²¹ Grégr, E., 1874: *K objasnění našich domácích sporů*. Druhé vydání, Praha, s. 11.

¹²² Do voleb do Říšské rady v letech 1907 a 1911 již vstupovalo devět českých politických stran. Vedle mladočechů a staročechů jimi byli sociální demokraté, národní socialisté, klerikálové, agráři, realisté a státoprávní demokraté.

patrná i z diskusí o státoprávně demokratickém programu, který se tvořil jako akt kompromisu mezi tímto hospodářským pragmatismem a humánní otázkou sociální. Státoprávní demokracie, později přejmenovaná na Národní demokracii, byla na dlouho posledním významnějším pokusem o stranu všenárodního programu.

Nicméně v době politické a státoprávní změny roku 1918 vystupuje česká společnost a její politická reprezentace v národní shodě. Avšak po dosažení samostatnosti nabyly stavovské rozdíly a mnohdy i osobní averze zásadního významu. Vraťme se ještě k Národní demokracii. Tato strana s velkými ambicemi si vytvořila jeden z nejpropracovanějších programů. Lidé, kteří byli jejími členy, patřili jak k hospodářské, tak i k intelektuální elitě. Mnozí byli ve velmi blízkých vztazích s prezidentem T. G. Masarykem. Přesto se postupně tato strana dostala do ostrého střetu s Hradem, a to zvláště díky osobnímu vztahu mezi T. G. Masarykem a Karlem Kramářem.¹²³ Také její voličská podpora byla poměrně nízká a pohybovala se okolo pěti procent.

Politický a společenský život první republiky byl velmi neklidný a stranické soupeření svým způsobem tomuto období vtisklo určitý ráz. Roztříštěnost českého politického života byla skutečně velkou slabinou. To se ukázalo zejména v době voleb do Poslanecké sněmovny v roce 1935, z nichž jako nejsilnější vzešla nestátotvorná Sudetoněmecká strana. Vezmeme-li v úvahu skutečnost, že meziválečné období bylo po dlouhé době prvním, kdy si Češi mohli své vnitřní záležitosti uspořádat podle svých vlastních představ, musíme připustit, že politika a stranictví patřily k oblastem, které měly do ideálu velmi daleko.

K opětovnému „zjednodušení“ politického života došlo po mnichovských událostech v souvislosti s vytvořením tzv. druhé republiky. Po německé okupaci se již o vlastní české domácí politice nedá hovořit. Jednalo se o směs tu více tu méně zoufalých reakcí na německé požadavky, přičemž odboj, rezignace a kolaborantství procházely napříč společnostmi. České obyvatelstvo bylo vystaveno během okupace německé strategii „cukru a biče“ a německé represe vedly až k likvidaci celých vesnic. Svým způsobem se české obyvatelstvo stalo rukojmím, na kterém byl vykonáván trest za jakékoli akce protiněmeckého odporu. Jednoznačně negativní roli zde sehrála česká kolaborantská propaganda, která přispívala k rozvolňování hodnot. Svým způsobem na tom byli mnohem lépe ti, kterým se podařilo uniknout za hranice a účastnit se zahraničního odboje.

Ještě v průběhu války aspoň programově česká zahraniční politická reprezentace zúčtovala s „marasmem“ zdecimovaného domácího prostředí. Záměry Košického vládního programu, v případě jejich provedení do důsledků, by postihly velkou část občanů, přičemž potenciálně obviněn mohl být téměř každý, kdo jednoznačně neprokázal odbojovou činnost.¹²⁴

¹²³ Karel Vorovka ideovou blízkost Národní demokracie s představami T. G. Masaryka postřehl a svěčil papíru: „Vychítal bych si bázlivost i diplomatické oportunitiv [..], kdybych zde neřekl, že podle Světové revoluce jeví se mi Masaryk býti v podstatných věcech velmi blízek programu národní demokracie. [...] Je to pro mne potvrzením, že ideová spojitost zde vskutku jest, a proto setrvám při přesvědčení, i kdybych byl stranou národní demokracie pro svůj ‚defaitismus‘ exkomunikován [...], že strana tato patří jako ideově velmi důležitá složka do koalice. Čeští intelektuálové, kteří se specializovali na potírání národní demokracie jakožto strany ve všem všudy beznadějně ‚reakční‘, jsou velmi podobní farizeům pokroku, a proto chci raději zůstat ‚reakčním‘ publikánem.“ Vorovka, K., 1926: *Dvě studie o Masarykově filozofii*. Praha, s. 43.

¹²⁴ „Jako velezrádce Republiky postaví vláda před Národní soud protektorátního presidenta Háchu a všechny členy Beranovy vlády, kteří dali souhlas k Háchovu podpisu t. zv. Berlínské smlouvy z 15. března 1939 a kteří vítali Hitlera při příchodu do Prahy 16. března 1939. Vláda se postará, aby byli postaveni před soud všichni členové protektorátních vlád od 16. března 1939, [...] Dále političtí a úřední pomocníci Háchovi, jakož i odpovědní vedoucí úředníci protektorátní správy. Zúčtováno bude se zrádnými novináři, kteří se zaprodali a sloužili Němcům. Stíháni budou funkcionáři „Kurato-

V tomto vládním programu jsou již poměrně výrazně znát příští politické záměry signatářů, a to zvláště komunistické strany. Ne náhodou k prvnímu zasedání vlády nebyl přizván nikdo z účastníků domácího odboje, přičemž tato složka protifašistické rezistence byla později úplně odsunuta na vedlejší kolej.¹²⁵

Po druhé světové válce je politické stranictví uměle regulováno v rámci Národní fronty a již se plně nerozvíjí, přičemž rozhodující moc si pro sebe uzurpuje komunistická strana. K dalšímu rozvoji politického stranictví dochází až po listopadu 1989. Shrneme-li celé období, kdy se mohlo české politické stranictví projevit, můžeme postřehnout několik typických aspektů. Prvním z nich je aspekt národní soudržnosti v období ohrožení, který jistě není typickým jen pro české prostředí, avšak v našich podmínkách hrál vždy, a to až do období Občanského fóra, významnou úlohu. Druhým aspektem je sklon k „svárlivosti“ a ke snaze svého politického konkurenta třeba i méně etickými prostředky potlačit, případně likvidovat. Výjimkou z tohoto stranického principu byla komunistická strana, která byla víceméně řízena nebo ovlivňována ze zahraničního centra.

Snad lze tendenci představitelů politických stran k jisté svárlivosti přisuzovat nedůtklivé individualitě, která mezi politicky aktivními vzdělanými lidmi velmi často panuje.¹²⁶ Mezi vzdělanci také vcelku pochopitelně byli nejčastěji zastoupeni ti, kteří se stavěli do pozice jak kulturního, tak postupně i politického předvoje a vůdce národa. Tato skutečnost se rovněž promítla do kulturní a politické praxe, kde ve velké míře byla česká „nižší“ společnost hnětena podle představ a obrazu intelektuálů – politiků. Nelze jednoznačně tvrdit, že takováto „hodnototvorná činnost“ je pozitivní či negativní. Záleží na jednotlivých přístupech. Jistě

ria pro výchovu české mládeže“, členové „Vlajky“, členové výboru a funkcionáři „Národní odborové ústředny zaměstnanců“, „Svazu zemědělství a lesnictví“ a podobných organizací, které sloužily Němcům, a dále činovníci, kteří vydávali české a slovenské lidi do rukou Gestapa, kteří se aktivně zúčastnili odvlékání Slováků a Čechů na nucené práce do Německa, aktivně podporovali evakuaci československého obyvatelstva apod. [...] Vláda požene s veškerou rozhodností před soud zrádce z řad bankovních, průmyslových a zemědělských magnátů, kteří za německé nadvlády pomáhali v bankovních, průmyslových, obchodních, zemědělských podnicích a hospodářských organizacích všech druhů německému drancování a německému vedení války. I když pouhé zaměstnání ve státním a veřejném aparátu bývalých okupačních a zrádcovských režimů nebude považováno samo o sobě za trestné, bude pod demokratickou kontrolou provedeno individuální zkoumání činnosti každého jednotlivce a vláda učiní všechna opatření, aby nový státní aparát byl plně očištěn od všech živlů, které se provinily na Republice a národu, od všech živlů fašistických a profašistických, od všech živlů, jež v kritických událostech roku 1938 a 1939 a v době německé a maďarské okupace projevily vůči národu a státu věrolomnost, prokázaly nespolehlivost a zbabělost. Stejně tak budou vyšetřováni a stíháni všichni českoslovenští občané, kteří v zahraničí se zpronevěřili Republice a svou rozvratnou činností pomáhali nepříteli, a kteří odmítli splnění svých občanských povinností, ač nestáli pod nátlakem nacistického teroru. Odhodlána vykořenit fašismus politicky a morálně do všech důsledků, vyhlásí vláda zákaz všech fašistických stran, které se tak těžce provinily na zájmech národa a Republiky (agrární strany, její odnože t. zv. živnostenské strany, Národního sjednocení, jakož i těch stran, které v roce 1938 splynuly s ludovou stranou). Z těch opatření nevyplyne žádná újma na morální ani politické cti bývalému členstvu jmenovaných stran, které zůstalo věrné Republice. Politicky odpovědným funkcionářům jmenovaných stran, kteří se kompromitovali a těžce provinili na zájmech národa a Republiky, bude zakázána politická činnost a účast v organizacích demokratických stran.“ Program československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků přijatý na prvé schůzi vlády dne 5. dubna 1945 v Košicích. Ministerstvo informací, Praha 1945, s. 16–18.

¹²⁵ Černý, V., 1992: *Paměti 1947–1972*. Brno: Atlantis, s. 25.

¹²⁶ T. G. Masaryk spíše přisuzuje politickou umíněnost spíše vlivu práce s mládeží či nesamostatnými lidmi: „*Nejednou jsem se vyslovil proti politice, říkávám, kantorské: nejen profesori a učitelé, nýbrž i duchovní, úředníci a všichni, kdo zacházejí s mládeží a lidmi nesamostatnými, eo ipso poslušnými a neodpírajícími, když se stanou poslanci, úředníky a ministři, velmi často mají sklonnost k politice absolutistické, umíněné, podivně dětinské.*“ Masaryk, T. G., 1925: *Světová revoluce*. Praha, s. 543.

však se míšenými pocity můžeme s odstupem času číst například slova českého filozofa J. L. Hromádky, která pronášel v poválečných letech:

– roku 1945 – „*Sovětský svaz prochází jinými změnami. A měli bychom si uvědomovati, že Sovětský svaz, který dnes je vedle USA nejmocnější mocnost na světě, není už Sovětským svazem z r. 1917 a 1918. Myslím, že je velkým úkolem našich socialistů a našich komunistů, aby nám dobře vyložili život v Sovětském svazu, jaké velké změny se tam odehrávají. (...) dnes žije Sovětský svaz na počátku nové éry, stojí před ohromnou budovatelskou érou. Dnes cítíte, jak v Sovětském svazu se stále hlasitěji ozývají jiné tóny než byly ty, které jste tam slyšeli ještě před 5 nebo 6 lety. Všimněte si toho: dnes nějak ta komunistická ideologie, se kterou byla spjata revoluce roku 1917, je pomalu doplňována a přetvořována něčím novým, třeba oficiálně platí v plné míře. Jenom si přečtete, co povídá Stalin, Kalinin, I. Ehrenburg, jak už na tom slovníku vidíte změnu ve vlastní struktuře života.*“¹²⁷

„*Jestliže po novém převratě komunisté se stali první mohutnou silou v našem národě, bylo to proto, poněvadž ti druzí byli slabí, neměli program, neměli vnitřní síly, aby postavili ne proti, ale vedle komunistů, program svůj, jasný a silný.*“¹²⁸

– roku 1947 – „*Dokud trvá světové napětí a nebezpečí nových konfliktů, musí být naše spolupráce se sovětským východem nedvojznačně opravdová a upřímná. (...) Není-li to jasno našim slušným a počestným lidem, přijdou lidé méně hodní a slušní, drsnější a tvrdší, a ti udělají pořádek, který lépe vyhovuje dnešním potřebám a nutnostem domácím i světovým.*“¹²⁹

– roku 1948 – „*A tytéž kruhy, které ve jménu Masaryka a Beneše odmítají představitele státního života, mohou jednou stát nad novou zkázkou a špendlíčkem vyhrabávat Klementa Gottwalda a Antonína Zápotockého. Ale bude zase pozdě. Kdyby se mělo zhroutit dnešní dílo socialistické výstavby, socialisace by nebyla zastavena, ale byla by prováděna po nové katastrofě za tak hrozných, ničivých a krvavých okolností, že dnešní proces sociální přestavby by se ukázal jako tichá idyla.*“¹³⁰

Názorotvorná a postojotvorná role intelektuálů spolu s relativní pasivitou běžných občanů ve veřejném životě pomohla vytvořit podivné rozdělení společnosti na „my“ a „oni“, na ty, kteří vládou a určují ideje, a na nevědomou masu, jíž není možno vše řádně vysvětlit a svěřit odpovědnost. Masaryk sice volá po drobné práci a větší účasti občanů na veřejném životě, ale to mu nebrání usměrňovat tisk a z pozadí ovlivňovat zcela neparlamentními cestami politické dění.

Jedním z možných vysvětlení tohoto stavu je podle některých historiků okolnost, že zde byl oproti západní Evropě nevelký stupeň urbanizace. Nedošlo zde plně k integraci městských a venkovských oblastí a ke vzniku politicky motivované větší buržoazie se silným nárokem na moc.¹³¹ Dělnická vrstva byla ve městech relativně nově příchozím. Bylo to přirozené a bylo to dáno rozvojem určitého typu průmyslu v českých zemích. Dalším problémem bylo, že obě tyto vrstvy byly po únoru 1948 zdecimovány komunistickým režimem. Podnikatelé byly zcela zlikvidováni a dělnická vrstva byla „naředěna“ nově příchozími v rámci rychlé výstavby těžkého průmyslu a oslabení tradičních zahraničních vazeb domácího lehkého průmyslu. Zatímco dělnická městská vrstva byla postupně doplněna, byť

¹²⁷ Hromádka, J. L., 1945: *Naše dnešní orientace*. Praha, s. 15.

¹²⁸ Ibid., s. 20.

¹²⁹ Hromádka, J. L., 1949: *Jednota národa v pravdě*. Hradec Králové, s. 30.

¹³⁰ Ibid., s. 54–55.

¹³¹ Schoepflin, G., 1993: *Politics in Eastern Europe 1945–1992*. Oxford.

ve své socialisticky zkarikované formě, k obnovení podnikatelské složky došlo až po listopadu 1989. Společnost tak vlastně stále zůstávala bez větší vrstvy velkých podnikatelů zájímajících se o veřejné dění.

Neexistence alternativy k vedení intelektuálů v politice (s výjimkou komunistů; podnikatelé, vysocí církevní hodnostáři, armáda apod.) se negativně projevila především ve vypjatých okamžicích českých dějin. V krizových chvílích se výrazně projevovала slabina většiny „humanitních intelektuálů“ čelit tlaku a nést jednoznačnou odpovědnost. Většina české politické elity se tehdy vzdává své odpovědnosti, avšak stále přijímá řešení bez dotazování širšího pléna a s tím, že „lidu nelze rozhodnutí svěřit“, „debatu nepřipustit“ a je třeba hledat kladné body. Typickými ukázkami je přijetí mnichovské dohody nebo tzv. podpis moskevského protokolu v roce 1968.¹³² Téměř by se chtělo říct, že Masaryk mířil do vlastních řad, když v *České otázce* napsal: „Kdo se dívá pozorněji na náš život veřejný, neuvidí pouze slabé žebračství, ale potká se se zvláštním typem intrikánů... A ideálem těchto četných lidí je „politika“. Slyšíme často odůvodnění této bezcharakternosti: malý, slabý národ si prý nemůže jinak pomoci – musí žebrot nebo intrikovat“.

Slabostí a malostí státu je ospravedlňováno kdeco, včetně vznikajících národních mýtů na téma, „jak jsme to tehdy slavně prohráli“ a „jak nás tehdy zradili naši spojenci“. Slavná prohra na Bílé hoře, která je i pro konzervativního Pekaře „neštěstím bez míry a hranic“, je měřítkem a vzorem, ke kterému jsou přikládány další události od Mnichova přes rok 1948 až k Pražskému jaru 1968. Samozřejmě, že Češi nejsou v tomto ohledu výjimkou. Podobné slavné prohry najdeme i u jiných národů. Snad nejznámější je srbská prohra v bitvě proti Turkům na Kosově poli 1389. Motiv zrady zase typicky dokazuje, že neselhali Češi, ani jejich vůdcové, ale naši spojenci. Přitom se často z veřejného povědomí ztrácí diskuse o tom, zda vlastně šlo o porážku a jaké byly alternativy.¹³³ Určitá pocíťovaná bezmocnost a bolestně si uvědomovaná malá velikost národa¹³⁴ se stávají pro většinu populace daným faktem až do současnosti, což nepochybně zpětně ovlivňuje i chování občanů v politické sféře. Reakcí zbytku společnosti pak je samozřejmě určitá uzavřenost a stažení se do soukromé sféry. Tento obrat nemusí dokonce být přímo skutečný, faktický, ale probíhá na mentální úrovni.¹³⁵

¹³² Mnichovskou dohodu přijala vláda bez konzultací s Parlamentem a poté cíleně odstoupila. Šlo o krok neústavní, který nebyl v kompetenci vlády. Stejně tak Háchův podpis v Berlíně a zřízení Protektorátu bylo neústavní a právně neplatné, s čímž pravděpodobně Hácha předem počítal. Moskevský protokol byl tajný.

¹³³ „Úvahy o tzv. mnichovské zradě a o tom, „zda jsme se tenkrát měli bránit“ (tento jak uvidíme pseudoproblém), patří k nejoblíbenějším námětům. Co víc: jsou bezmála jedním z identifikačních znaků češství... Úplná iracionalita českého traumatu ani nemůže být pozorována zevnitř; není náhodou, že vyniká z práce dvou autorů sudetoněmeckých, F. P. Habla a H. Kistlera, kteří píšou o vítězství českého národního hnutí za první světové války a o jeho triumfu dosaženém za cenu minimálních obětí ve válce druhé...“ – Tesař, J., 2000, s. 11–12. Autor ve své knize poněkud netypicky, ale velmi symptomaticky popisuje některé rysy českého přístupu k Mnichovu.

¹³⁴ Naposledy například v pracích středoškoláků v literární soutěži o úloze NATO v 21. století. – Dan Hrubý: Konec pacifismu: *Reflex* č. 48, 21. 11. 2002

¹³⁵ To je dobře vidět například na označení českého národa za národ chatařů a chalupářů v dobách tzv. reálného socialismu. Počet tzv. vedlejších bydlení u nás nebyl zdaleka nejvyšší v celé Evropě, ale přesto pro většinu obyvatel byla představa typicky českého víkendu spojena s pobytem právě na chatě či chalupě.

Národní povaha nebo mentalita je velmi problematický pojem, který je často příliš svázán s moralizujícím přístupem nebo se snahou o upevnění národní identity. Ne náhodou nebyla dosud vytvořena uspokojivá definice mentality. Přesto může mít po oproštění od těchto nánosů pro dlouhá časová období jistý význam, ne jako realita, ale jako prostředek výkladu¹³⁶. K tomu je však nejprve potřeba důkladného výzkumu jednotlivých kulturních, historických, ekonomických i dalších aspektů vývoje mentality společnosti.

Autoři se pokusili v této stati pouze upozornit na tento fenomén, některé jeho zdroje a reflexe v české literatuře a historii a na nutnost příštího racionálního přístupu k jeho zkoumání.

V případě české společnosti je pro toto zkoumání jistě nevýhodou přerývaný vývoj, který jí neumožnil dlouhodobou stabilizaci. Přesto lze vystopovat některé skutečnosti, které ovlivňovaly a ovlivňují smýšlení Čechů.

Na prvním místě lze jmenovat sociální aspekt – nízký původ společenské elity se odrazil i do jejich díla, přičemž sociální solidarita je v českém prostředí relativně trvalou hodnotou. Druhým determinantem českého smýšlení je historicky problémový česko-německý vztah, přičemž nedůvěra k Němcům v naší společnosti stále přetrvává. Třetím momentem, který má v české společnosti dlouhodobou platnost, je pozitivní přístup ke vzdělání. Je však otázkou, jestli to je kvůli samotnému vzdělání, nebo kvůli touze vyniknout. Čtvrtým, poměrně zřetelným momentem je jistý politický egoismus, který si plete správu veřejných věcí s vůdcovským principem. Ostatní námi sledované charakterové rysy jsou spíše okrajové, přičemž není jisté, zda je lze plně zevšeobecnit. Navíc je možné, že současná evropská a tedy i česká společnost tím, že prožívá výrazné změny v charakteru práce, jazyka a koneckonců i širší politické reality, stojí kdesi na počátku zásadnějších a hlubších změn, které se také výrazně promítnou do její budoucí mentality.

¹³⁶ V pojmání interpretujícího výkladu Maxe Webera.

Literatura

- ARISTOTELES, 1947: *Etika Nikomachova*. Praha: Leichter.
- BERGSON, H., 1947: *Dvojí pramen morálky a náboženství*. Praha.
- BERNSDORF, W., 1969: *Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart: F. Enke.
- BLÁHA, A. I., 1926: *Sociologie dělníka a sedláka*. Brno.
- Bláha, I., 1926: *O české národní povaze*. In: MORAVA (1926).
- BOURDIEU, P., 1994: *Soziologie der symbolischen Formen*. Frankfurt a. M.
- BOURDIEU, P., 1992: *Rede und Antwort*. Frankfurt a. M.
- BOURDIEU, P., 1997: *Zur Genese der Begriffe Habitus und Feld*. In: P. Bourdieu *Der Tote pack der Lebenden*. Hamburg
- BOURDIEU, P., 1987: *Sozialer Sinn. Kritik der theoretischen Vernunft*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- BOURDIEU, P., 1997: *Die verborgenen Mechanismen der Macht*. Hamburg.
- BRUNNER, O., CONZE, W., KOSELLECK, R., *Geschichtliche Grundbegriffe*. Stuttgart: Clett – Cotta, Bd. 4.
- BUCHARIN, N., 1922: *Theorie des historischen Materialismus*. Verlag der kommunistischen Internationale, Hamburg.
- ČERNÝ, J. 2002. Manželství v krizi. *Lidové noviny*, příloha Orientace, 02. 11.
- ČERNÝ, V., 1992: *Paměti 1947–1972*. Brno: Atlantis.
- DINZELBACHER, P., 1993: *Europäische Mentalitäts-geschichte*. Stuttgart: Kröner.
- Dnešek, staré myšlení a nová společnost*, Knihovna Sociálních problémů, Sv. 1. Praha: Orbis, 1934.
- DURKHEIM, E., 1991: *Über die Teilung der sozialen Arbeit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- FEBVRE, L., 1990: *Das Gewissen des Historikers*. Frankfurt/M: Fischer.
- FIDELIUS, P., 1998: *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda.
- FISCHER, J., 1926: *František Palacký o minulosti pro přítomnost*. Praha: Národní osvobození.
- FROMM, E., 1960: *The Fear of Freedom*. London: Routledge&Kegan Paul Ltd.
- FUČÍK, B., – BARTOŠEK, K., 1989: *Zpovídání. Pražské hovory 1978 –1982*. Toronto: Sixty-Eight Publishers.
- FUCHS-HEINRITZ, W., R. LAUTMANN, O. RAMSTEDT, H. WIENOLD, 1994: *Lexikon zur Soziologie*, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Bd. 6, Basel: 1984.
- GRÉGR, E., 1874: *K objasnění našich domácích sporů*. Druhé vydání, Praha.
- GUMPLOWICZ, L., 1905: *Grundriss der Soziologie*. Wien: Manzsche k. u. k Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung.
- HALBWACHS, M., 2001: *Entwurf einer Psychologie sozialer Klassen. Über die gesellschaftlichen Antriebe des Menschen*. Konstanz: UVK.
- HAMM, B., 1996: *Struktur moderner Gesellschaften*. Opladen: Leska+Budrich.
- HASARD, P., 1939: *Die Krise des europäischen Geistes, 1680 –1715*. Hamburg: Hoffmann und Kampe.
- HAUPT, H.- G., CROSSIG, G., 1998: *Die Kleinbürger. Eine europäische Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts*. München: C. H. Beck.

- HAVEL, V., 1990: *O lidskou identitu. Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969–1979*. Praha: Rozmluvy.
- HAVELKA, M.: *Má pojem národní povaha ještě nějakou poznávací hodnotu?* In: Vilém Prečan, (vyd.): *Překračování hranic aneb zprostředkovatel*. Brno: Doplněk.
- HAVELKA, M., 2001: *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989*. Praha: LNL.
- HAWKES, T., 1999: *Strukturalismus a sémiotika*. Brno.
- HEGEL, G. W. F., 1940: *Philosophische Prolegomena. Gymnasialreden und Gutachten über den Philosophieunterricht*. in: *Sämtliche Werke, Jubileumsausgabe in zwanzig Bänden*, ed. H. Glockner, Bd. 3, Fr. Frommans Verlag, Stuttgart.
- HEGEL, G. W. F., 1940: *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*. In: *Sämtliche Werke, Jubileumsausgabe in zwanzig Bänden*, ed. H. Glockner, Bd. 3, Fr. Frommans Verlag, Stuttgart.
- HILLMANN, K. H., 1994: *Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart: Kröner.
- HOLÝ, L., 2001: *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha: SLON.
- HROMÁDKA, J. L., 1945: *Naše dnešní orientace*. Praha.
- HROMÁDKA, J. L., 1949: *Jednota národa v pravdě*. Hradec Králové.
- HRUBÝ, D., 2002: Konec pacifismu. *Reflex* č. 48, 21. 11. 2002
- CHALUPNÝ, E., 1907: *Národní povaha česká*. Praha: nákladem vlastním.
- CHALUPNÝ, E., 1932: *Národní povaha československá, díl I, Národní filosofie československá*. Praha: nákladem vlastním.
- KLAUS, V., 1999: *Země, kde již dva roky nevládne*. Praha: cep.
- KLUCKHOHN, F. R., 1953: *Dominant and variant value orientations*. In: C. Kluckhohn, H. A. Murray and D. M. Schneider (Eds.), *Personality in nature, society and culture*. New York: Knopf.
- KOHOUT, J., 1948: *Jaké schopnosti má náš lid*. in: MAP, roč. XXII, č. 127, sešit 4.
- KŘEN, J., 1990: *Bílá místa v dějinách*. Praha: Lidové noviny.
- KŘEN, J., 1992: *Historické proměny češství*. Praha: Karolinum.
- LODR, A., 1988: *Josef Hlávka*. Praha.
- MACURA, V., 1995: *Znamení zrodu*. Praha.
- MACHONIN, P.: *Úvod do problémů vertikální sociální mobility 1988–1993, Přednáška v Masarykově dělnické akademii 21. XII. 1995*.
- MASARYK, T. G., 1925: *Světová revoluce. Za války a ve válce vzpomíná a uvažuje T. G. Masaryk*. Praha: Čin – Orbis.
- MATĚJŮ, P., 1997: *Stáváme se společností středních tříd*. Praha: SoU AVČR.
- MATĚJŮ, P., K. VLACHOVÁ, M. HAVELKA, diskuse v Sociologickém časopise XXXI, 1995:2.
- MATĚJŮ, P., E. HANLEY, K. VLACHOVÁ, J. KREJČÍ, 1996: *Social Stratification in Eastern Europe after 1989 and Circulation of Elites: The Making of Post-Communist Elites in Eastern Europe*. Working Papers, Praha: SoU AV ČR.
- Mc GUIRE, W. I., 1960: Cognitive consistency and attitude change. In: *Journal for abnormal social Psychology*, roč. 60.
- PALACKÝ, F., 1898: *O roztržce v národu českém (1875)*. In: Františka Palackého Spisy drobné, I, Spisy a řeči z oboru politiky. Praha: Bursík a Kohout.

- PALACKÝ, Fr., 1898: *O poměru Čech i Rakouska k říši Německé*. In: Františka Palackého spisy drobné, díl I. (Spisy a řeči z oboru politiky). Praha.
- PARSONS, T., 1971: *Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha: Svoboda.
- PATOČKA, J., 1980: *České myšlení v meziválečném období*. In: PROMĚNY, XXV,1. New York.
- PATOČKA, J.: *Jací jsme a jací nejsme*. in: *Literární noviny*, XIV, 1965, č. 23, str. 6, Praha.
- PATOČKA, J., 1992: *Co jsou Češi. Malý přehled fakt a pokus o vysvětlení*. Praha: Panorama.
- PEKAŘ, J., 1995: *O periodizaci českých dějin*. in: HAVELKA, M., *Spor o smysl českých dějin 1895 –1938*. Praha: TORST.
- PEROUTKA, F., 1991: *Jací jsme. Demokratický manifest*. Praha.
- Písň světské lidu slovenského v Uhřích*, předmluva, str. XXI – XXII. Citováno z Novotný, J., 1971: *Pavel Josef Šafařík*. Praha.
- Program československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků přijatý na první schůzi vlády dne 5. dubna 1945 v Košicích. Ministerstvo informací. Praha 1945.
- PURKYŇ, J. E., 1965: *Krok – veřejný spis všeučební pro vzdělance národu československého*. In: Purkyň, J. E.,: *Sebrané spisy*, svazek IX., Praha.
- RIEGER, F. L., 1863: *Čechy, země i národ*. Praha.
- RIESMAN, D., 1968: *Osamělý dav. Zkoumání proměn amerického charakteru*. Praha: Mladá fronta.
- ROHRER, J., 1804: *Versuch über die slawischen Bewohner der österreichischen Monarchie*. Wien: bez. udání nakl.
- SCHATZKI TH. R. 1996: *Social Practices. Wittgenstein approach to human activity and the social*. Cambridge: cup.
- SCHOEPFLIN, G., 1993: *Politics in Eastern Europe 1945–1992*. Oxford.
- TESAŘ, J. 2000: *Mnichovský komplex. Jeho příčiny a důsledky*. Praha: Prostor.
- TODOROV, T.: *Language and literature*. Citováno z: Hawkes, T., 1999: *Strukturalismus a sémiotika*. Brno.
- TURNER, ST. P. 1994: *The social Theory of Practis. Tradition, tacit knowledge and presuppositions*. Cambridge: Polity Press.
- Stavovská myšlenka I*. Kniha řádu, Praha: Vesmír, 1936.
- VEČERNÍK, J., 1997: *Privatizace, formování středních tříd a postoje populace*. Working Papers, Praha: SoU AV ČR.
- VOROVKA, K., 1926: *Dvě studie o Masarykově filozofii*. Praha.
- WEBER, M., 1998: *Metodologie, sociologie, politika*. Praha: OIKUMENH.
- WUNDT, W., 1886: *Ethik. Eine Untersuchung der Tatsachen und Gesetze des sittlichen Lebens*. sv. III. Stuttgart: F. Enke.
- WUNDT, W., 1908: *Logik. Eine Untersuchung der Prinzipien der Erkenntnis und der Methoden wissenschaftlicher Forschung*. Stuttgart: F. Enke.

Shrnutí

V úvodní stati sborníku je podán přehled konceptů, perspektiv a řešení problematiky skupinových mentalit v sociologii se závěrem, že pojem „mentalita“, případně skupinový „charakter“, se z badatelského hlediska jeví jako mnohoznačný. Nicméně ho však nelze přehlížet nebo dokonce bagatelizovat. V souvislostech analýz determinací transformačního procesu v dlouhodobé perspektivě („path dependency“ teorie) nás upozorňuje na prvky kontinuity v procesech kulturních změn.

Skupinové mentality je možné považovat za zvláštní kulturní filtr objektivních politických a ekonomických tlaků, dále za mravní a intelektuální prostředí, v němž dochází k sedimentaci univerzalizujících idejí i partikulárních zájmů. Zkoumání mentalit souvisí rovněž s tematizací národní identity, s diskurzí historické sebeinterpretace, ale také s prosazováním nejružnějších skupin, které spolu se svou zkušeností a představivostí vnesly do společenských změn nové charakteristiky.

V následujících dvou příspěvcích byl koncept skupinových mentalit ověřován na datech z empirických výzkumů z posledních let. Šlo o projevy mentalit skupin určených demografickými charakteristikami (generace, rod), především pak o mentality skupin vymezených často užívanou socioprofesionální kategorizací EGP: podnikatele, samostatně činné osoby, vysokoškolsky vzdělané odborníky, odborníky se středním vzděláním, rutinní nemanuální pracovníky, kvalifikované dělníky, nekvalifikované pracovníky.

Na aktuálním výzkumu hodnot a postojů („Aktér 2001, reprezentativní výběr, věk 18–60, velikost souboru 1518 respondentů) byly ověřovány možné projevy skupinových mentalit v oblasti životních strategií, v sebehodnocení schopností a charakterových rysů, životních hodnot a orientací s výsledkem jednoznačně potvrzujícím vzájemnou odlišnost socioprofesionálních skupin. S využitím dat z mezinárodního šetření „Sociálních nerovností 1999“ byla empiricky prokázána nadnárodní platnost názorových odlišností mezi socioprofesionálními skupinami, které bylo možno interpretovat jako projev skupinových mentalit.

Další z možných projevů skupinových mentalit (národní, rodové a generační) byl předmětem rozboru dat z mezinárodního šetření ve stredo-evropských postkomunistických zemích, které bylo věnováno postojům k rodině, manželství a rodičovství.

Sborník je doplněn přehledovou statí, která je věnována diskusím o národní povaze Čechů, jak se odráží v dílech řady osobností veřejného života od počátků národního obrození (literárně – psychologický pohled, historický pohled na národní mentalitu).

Summary

In the introductory paper an overview of the concepts, perspectives, and reasoning surrounding the subject of group mentalities in the field of sociology is presented, with the conclusion that the term ‚mentality‘, or group ‚character‘ is, in a research perspective, an ambiguous phenomenon. Nevertheless, it cannot be ignored or trivialised. In the context of analyses of the determinations involved in the transformation process in a long-term perspective

(‘path dependency’ theory) it draws our attention to elements of continuity in the processes of cultural change.

It is possible to view group mentality as a particular cultural filter of objective political and economic pressures, and as a moral and intellectual environment in which universalising ideas and particularised interests come to be deposited. Research on mentalities also draws in the subject of national identity and the discourses of historical self-interpretation, as well as the palpable rise of various kinds of groups, which, in combination with their experience and imagination, introduced new features into the changes in society.

In the following two papers the concept of group mentalities is tested on data drawn from empirical surveys conducted in recent years. This has involved looking at the manifestations of the mentalities of groups determined by their demographic features (generation, gender), and particularly the mentality of groups, often defined through the use of EGP socio-professional categorisations: entrepreneurs, self-employed, university-educated professionals, professionals with secondary-school education, routine non-manual labourers, skilled labourers, and unskilled workers.

Using an up-to-date research study on values and attitudes (‘Aktér 2001’, a representative sample of the population aged 18–60, with 1518 respondents), possible manifestations of group mentalities were tested for in the areas of life strategies, a self-assessment of abilities and characteristic features, and life values and orientations, and the outcome unambiguously confirmed the reciprocal distinctiveness of the socio-professional groups. Using data from the international survey ‘Social Inequalities 1999’, it was empirically demonstrated that there is an international validity to the observation of opinion differences among socio-professional groups, which may be interpreted as an expression of group mentalities.

Other possible manifestations of group mentality (national, gender, generational) was the subject of an analysis of data from an international survey conducted in the post-communist countries of Central Europe, which focused on attitudes to the family, marriage, and parenthood.

The volume includes an appendix with an overview paper devoted to discussions surrounding the national character of Czechs as reflected in the works of a number of public figures dating from the early period of the national awakening (a literary-psychological and a historical view of national mentality).

Zusammenfassung

Im einleitenden Aufsatz des Sammelbandes wird eine Übersicht der Konzepte, Perspektiven und Lösungen der Problematik der Gruppenmentalitäten in der Soziologie gegeben, mit der Schlussfolgerung, dass der Begriff „Mentalität“, gegebenenfalls der „Gruppen-Charakter“, sich aus der Sicht des Forschers als mehrdeutig offenbart. Nichtsdestotrotz lässt er sich nicht übersehen, geschweige denn bagatellisieren. Im Zusammenhang mit Analysen der Determinationen des Transformationsprozesses innerhalb einer langfristigen Perspektive („path dependency“-Theorie) macht er uns auf Elemente der Kontinuität in Prozessen kultureller Veränderungen aufmerksam.

Gruppenmentalitäten kann man als einen besonderen kulturellen Filter für objektiven politischen und ökonomischen Druck begreifen, des weiteren als moralisches und intellektu-

elles Umfeld, in dem es zu einer Sedimentation universeller Ideen und partikularer Interessen kommt. Die Erforschung der Mentalitäten hängt gleichzeitig mit der Thematisierung der nationalen Identität zusammen, mit Diskursen über historische Selbstinterpretationen, aber auch mit der Durchsetzung verschiedenster Gruppen, die zusammen mit ihrer Erfahrung und ihrem Vorstellungsvermögen neue Charakteristiken in die gesellschaftlichen Veränderungen eingebracht haben.

In den folgenden zwei Beiträgen wurde das Konzept der Gruppenmentalitäten anhand von Daten aus empirischen Forschungen der letzten Jahre überprüft. Es ging um Ausdrucksformen von Mentalitäten von Gruppen, die durch die demographischen Charakteristika (Generation, Geschlecht) bestimmt waren, vor allem um Mentalitäten von Gruppen, die durch die häufig genutzte sozio-berufliche Kategorisierung EGP abgegrenzt wurden: Unternehmer, Selbständige, Fachleute mit Hochschulbildung, Fachleute mit mittlerem Bildungsgrad, nicht manuell arbeitende Arbeitskräfte für Routinearbeiten, qualifizierte Arbeiter, nicht qualifizierte Arbeitskräfte.

Anhand der aktuellen Erforschung von Werten und Einstellungen („Aktér 2001, repräsentative Auswahl, Alter 18–60, Größe der Gruppe: 1518 Befragte) wurden mögliche Ausdrucksformen von Gruppenmentalitäten auf dem Gebiet der Lebensstrategien, in der Selbstbeurteilung der Fähigkeiten und Charaktermerkmale, der Lebens- und- Werteorientierungen, mit dem Ergebnis untersucht, dass die gemeinsame Abweichung sozio-beruflicher Gruppen eindeutig bestätigt wurde. Unter Verwendung der Daten aus der internationalen Untersuchung „Soziale Ungleichheiten 1999“ wurde auf empirische Weise die übernationale Gültigkeit der Meinungsunterschiede zwischen den sozio-beruflichen Gruppen, die als Ausdruck von Gruppenmentalitäten interpretiert werden konnten, nachgewiesen.

Ein weiterer Ausdruck von Gruppenmentalitäten (nationale, geschlechtliche und generationsbedingte) war Gegenstand der Analyse der Daten aus einer internationalen Untersuchung in den mitteleuropäischen postkommunistischen Ländern, die sich mit der Haltung zur Familie, zur Ehe und zu den Eltern auseinandersetzte.

Der Sammelband wird ergänzt durch einen Überblick der Diskussionen über das nationale Wesen der Tschechen, so wie es sich in den Werken einer Reihe von Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens seit Beginn der nationalen Wiedergeburt widerspiegelt (literarisch – psychologischer Blick, historischer Blick auf die nationale Mentalität).

Publikace edice „SOCIOLOGICAL PAPERS“

Edice „Sociological Papers“ je pokračováním edice „Working Papers“, která vychází od roku 1989.

- SP 02:11 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová: The Understanding of Social Hierarchies during Communistic Era
- SP 02:10 A. Křížková, L. Václavíková-Helšusová: Sociální kontext života žen pracujících v řídicích pozicích. 48 s., 107 Kč
- SP 02:9 L. Linek, P. Rakušanová: Parties in the Parliament. Why, When and How do Parties Act in Unity? 73 s., 81 Kč
- SP 02:8 A. Křížková: Životní strategie manažerek: případová studie. 67 s., 129 Kč
- SP 02:7 T. Kostelecký, J. Stachová, D. Čermák: Region a politika.
- SP 02:6 Z. Vajdová, J. Kabele: Svět hierarchií a reálný socialismus.
- SP 02:5 P. Sunega, D. Čermák, Z. Vajdová: Dráhy bydlení v ČR 1960–2001. 97 s., 177 Kč
- SP 02:4 Z. R. Nešpor: Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty. Prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let. 85 s.
- SP 02:3 M. Lux: Spokojenost českých občanů s bydlením. 56 s., 93 Kč
- SP 02:2 N. Simonová: The Influence of Family Origin on the Evolution of Educational Inequalities in the Czech Republic after 1989, 36 s., 73 Kč
- SP 02:1 P. Machonin, M. Tuček: Zrod a další vývoj nových elit v České republice (od konce osmdesátých let 20. století do jara 2002; 64 s., 97 Kč
- SP 01:12 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, P. Kohoutek, Z. Vajdová: Kdo se bojí hierarchií? Dědictví komunistické vlády; 99 s., 133 Kč
- SP 01:11 H. Jeřábek a E. Veisová: 11 September. Mezinárodní internetový komunikační výzkum International On-line Communication Research; 60 s., 95 Kč
- SP 01:10 J. Rychtaříková, S. Pikálková, D. Hamplová: Diferenciace reprodukčního a rodinného chování v evropských populacích; 83 s., 117 Kč
- SP 01:9 T. Kostelecký: Vzestup nebo pád politického regionalismu? Změny na politické mapě v letech 1992 až 1998 – srovnání České a Slovenské republiky; 96 s., 133 Kč
- SP 01:8 M. Novák a K. Vlachová: Linie štěpení v České republice. Komparace národní úrovně s příkladem konkrétní lokality; 32 s., 68 Kč
- SP 01:7 D. Kozlíková: Romská otázka – překážka vstupu České republiky do Evropské unie?; 64 s., 100 Kč
- SP 01:6 P. Soukup: ISSP – Životní prostředí; 74 s., 105 Kč
- SP 01:5 J. Večerník: Mzdová a příjmová diferenciace v České republice v transformačním období; 66 s., 111 Kč
- SP 01:4 F. Zich: The Bearers of Development of the Cross-Border Community on Czech-German Border; 54 s., 88 Kč
- SP 01:3 P. Sunega: Adresný příspěvek na nájemné v prostředí České republiky: komparace vybraných modelů; 96 s., 138 Kč
- SP 01:2 M. Kreidl: The Role of Political, Social and Cultural Capital in Secondary School Selection in Socialist Czechoslovakia, 1948–1989; 48 pp., 89 Kč

-
- SP 01:1 P. Štěpánková: Income Maintenance Policies, Household Characteristics and Work Incentives in the Czech Republic; 40 pp., 77 Kč
- SP 00:7 L. Simerská, I. Smetáčková: Pracovní a rodinná praxe mladých lékařek; 70 s., 95.– Kč
- SP 00:6 P. Machonin, L. Gatnar, M. Tuček: Vývoj sociální struktury v české společnosti 1988–1999; 70 s., 101 Kč
- SP 00:5 K. Vlachová: Stranická identifikace v České republice; 38 s., 62 Kč
- SP 00:4 M. Kreidl: What makes inequalities legitimate? An international comparison; 54 pp., 80 Kč
- SP 00:3 D. Hamplová: Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti (mezinárodní srovnání na základě jednoho empirického výzkumu); 64 s., 90 Kč
- SP 00:2 K. Müller, V. Štědranský: Transformace a modernizace společnosti na příkladech vybraných institucí. První část případových studií: střední průmyslový podnik, softwarová firma, banka, různá zdravotnická zařízení, vysokoškolský institut; 116 s., 109 Kč
- SP 00:1 M. Lux: The housing policy changes and housing expenditures in the Czech Republic; 64 pp., 82 Kč

Publikace edice „WORKING PAPERS“

- WP 99:11 M. Jeřábek (ed.): Geografická analýza pohraničí České republiky; 184 s.
- WP 99:10 M. Kreidl, K. Vlachová: Rise and Decline of Right-Wing Extremism in the Czech Republic in the 1990s; 40 p.
- WP 99:9 B. Řeháková: Vnímané a spravedlivé nerovnosti: vývoj v devadesátých letech a další souvislosti; 46 s.
- WP 99:8 L. Brokl, A. Seidlová, J. Bečvář, P. Rakušanová: Postoje československých občanů k demokracii v roce 1968; 84 s.
- WP 99:7 H. Jeřábek, R. Gabriel, M. Kříž, H. Malečková, M. Novák, E. Pilíková, K. Plecítá, J. Remr, A. Vlachová: Utváření postojů obyvatel českého města I. Lidé s vlivem a osobní mezilidská komunikace při utváření politických postojů v lokální komunitě; 136 s.
- WP 99:6 H. Maříková: Muž v rodině: demokratizace sféry soukromé; 110 s.
- WP 99:5 M. Musilová: Vývoj politiky rovných příležitostí mužů a žen v České republice v kontextu evropské integrace; 60 s.
- WP 99:4 F. Zich: Nositelé přeshraniční spolupráce na česko-německé hranici; 108 s.
- WP 99:3 L. Bušíková: Známosti osobností lokální politiky; 68 s.
- WP 99:2 A. Nedomová (editor), L. Bušíková, E. Heřmanová, T. Kostecký, Z. Vajdová, P. Vojtěchovská: Trh bydlení, jeho regionální diferenciaci a sociální souvislosti; 82 s.
- WP 99:1 M. Tuček, E. Rendlová, M. Rezková, A. Glasová, J. Černý: Odras společenských změn ve veřejném mínění 1990–1998 (analýza dat IVVM); 104 s.
- WP 98:6 K. Müller: Modernizační kontext transformace, strukturální a institucionální aspekty; 82 s.

-
- WP 98:5 L. Brokl, Z. Mansfeldová, A. Kroupa: Poslanci prvního českého parlamentu (1992–1996); 94 s.
- WP 98:4 M. Lux: Konzervatismus a liberalismus na pozadí percepce sociálního státu; 56 s.
- WP 98:3 M. Tuček a kol.: Česká rodina v transformaci – Stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace; 162 s.

Skupinové mentality

**Miloš Havelka, Milan Tuček, Jiří Černý, Jiří Česal,
Marek Hudema**

Edice Sociologické texty/Sociological Papers SP 02:12

Řídí: Marie Čermáková

Překlady: Robin Cassling, Daniel Meier

Redakce: Anna Čermáková

Sazba: M&R Třešňákovi

Vydal: Sociologický ústav AV ČR

Jilská 1, 110 00 Praha 1

Náklad 170 ks

1. vydání

Prodej zajišťuje Tiskové a ediční oddělení SoÚ

tel.: 222 221 761, fax: 221 183 250

e-mail: prodej@soc.cas.cz